

KEHITYSVAMMAINEN JA SURU

Työvälineitä työntekijälle

Asta Kahra Hanna Ketonen

KEHITYSVAMMAINEN JA SURU

Työvälineitä työntekijälle

Asta Kahra ja Hanna Ketonen

Opinnäytetyö, syksy 2013

Diakonia-ammattikorkeakoulu

Sosionomi (AMK)+diakoni

Sosionomi (AMK)

*Kaikella on aikansa.
Syksy hiljaa hiipii.
Lehdillä on hetkensä,
kun tuuli niitä riipii.*

*Kaikella on aikansa
ihmiselämässä,
syntyä ja nukahtaa:
on kaikki läsnä tässä.*

*Kaikella on aikansa,
leikillä ja työllä,
itkulla ja naurulla
ja aamulla ja yöllä.*

*Kaikella on aikansa,
linnalla ja puulla,
auringolla ja tähdillä
ja keltaisella kuulla.*

(Anna-Mari Kaskinen 2006)

TIIVISTELMÄ

Kahra Asta & Ketonen Hanna. Kehitysvammainen ja suru – työvälineitä työntekijälle. Helsinki, Syksy 2013, 60. 2 liitettä.

Diakonia-ammattikorkeakoulu. Sosiaalialan koulutusohjelma, Sosionomi (AMK)+ Kirkon diakoniatyön virkakelpoisuus, sosionomi (AMK).

Opinnäytetyömme muoto on produkti. Produktissa tavoitteenamme oli suunnitella ja tuottaa kehitysvammaisen henkilön surun käsittelyyn opas, Rinnekoti-säätiön asumisyksikköön Vantaalle. Opas on tarkoitettu Rinnekodissa kehitysvammaisten aikuisten kanssa työskenteleville työntekijöille. Oppaaseen olemme koonneet ohjeita ja menetelmiä surun käsittelyyn, ja sen tarkoitus on toimia työntekijän apuna surun käsittelyssä yhdessä asiakkaan kanssa. Näiden menetelmien avulla kehitysvammainen henkilö pystyy paremmin ilmaisemaan itseään surun käsittelyssä ja siten suruun liittyvät tunteet tulevat hänelle tutuksi. Oppaaseen koottuja surun käsittelyn menetelmiä olemme työstäneet Rinnekodin asumisyksikössä Vantaalla neljän kehitysvammaisen henkilön kanssa. Työssämme tuomme esille kehitysvammaisen henkilön surun käsittelyssä kirkollisen näkökulman.

Opinnäytetyön aineistoa on kerätty eri lähteistä liittyen kehitysvammaisuuteen ja surun käsittelyyn. Opinnäytetyössä on tietoa myös muista surun käsittelyyn vaikuttavista tekijöistä, kuten eri kommunikoinnin menetelmistä ja kriisin sekä surun vaiheista. Opinnäytetyöhön ja oppaaseen on lähdeaineiston lisäksi koottu tietoa Rinnekodilla työstämistämme menetelmistä. Oppaan arviointi koostuu meidän omasta arvioinnista ja havainnoinnista sekä Rinnekodin työntekijöiden palautteesta.

Prosessin työstäminen alkoi loppuvuodesta 2012. Se on koostunut Rinnekodilla käydyistä ohjauskäynneistä sekä teoretietoihin perehtymisestä. Valmis opas luovutettiin ensin Vantaalla sijaitsevan Rinnekodin asumispalveluyksikön käyttöön ja myöhemmin oppaita on tarkoitus jakaa myös muihin Rinnekodin yksiköihin.

Avainsanat: Kehitysvammaisuus, suru, surutyö, toiminnalliset menetelmät

ABSTRACT

Kahra Asta and Ketonen Hanna. Mentally disabled people and their sorrow – tools for employees. Language: Finnish. Helsinki, Autumn 2013, 60. 2 appendices. Diaconia University of Applied Sciences. Degree Programme in Social Services, Option in Diaconal Social work. Degree: Bachelor of Social Services.

This thesis is a production. In this production our main objective was to plan and create a lucid and compact guidebook for Rinnekoti foundation's housing service in Vantaa. The guidebook was made for the employees who work with mentally disabled people in Rinnekoti. We gathered instructions and methods to the guidebook that are helpful in dealing with sorrow and its object is to help the employees to discuss sorrow with grieving clients. With these methods disabled people can express themselves better when they are experiencing sorrow and the feelings in sorrow become more familiar to them. We have processed the gathered methods with four mentally disabled people who live in Rinnekoti's housing service in Vantaa. In this thesis we also wrote about the ecclesiastical perspective in dealing with sorrow with the mentally disabled people.

The material of the thesis was gathered from different sources that have information about disabilities and sorrow. The thesis also has information about the other factors that are connected to dealing with sorrow. These factors are various communication methods and the stages of sorrow and crisis. In addition to the theory and guidebook, we have gathered material of the methods processed in Rinnekoti. The evaluation of the thesis consist of our own evaluation and observations and also from the feedback we had from the employees of Rinnekoti.

We started the process in the end of year 2012. Process consisted of the visits at Rinnekoti and also about familiarizing the theory. The complete guidebook was first handed over to the Rinnekoti's housing service in Vantaa and our objective is to give the guidebook also to the other Rinnekoti's Housing services.

Keywords: Disabled people, sorrow, dealing with sorrow, functional methods

SISÄLLYS

1 JOHDANTO	8
2 SURUN KOHTAAMINEN	10
2.1 Suru, sureminen ja surutyö	10
2.2 Surun ja kriisin vaiheet	12
2.2.1 Sokkivaihe	13
2.2.2 Reaktiovaihe	13
2.2.3 Käsittely- ja sopeutumisvaihe	14
2.2.4 Surun viisi vaihetta	14
2.3 Hengellisyys suruprosessissa	16
3 KEHITYSVAMMAISUUS	21
3.1 Käsitteenä kehitysvammaisuus	21
3.2 Lievä kehitysvammaisuus	22
3.3 Kehitysvammainen ja suru	23
3.4 Kehitysvammaisen ohjaaminen	25
3.4.1 Ohjaajan rooli	25
3.4.2 Yksilön ja ryhmän ohjaaminen	28
3.5 Kommunikointi ja sen tukeminen	29
3.5.1 AAC ja Kuvakommunikaatio	29
3.5.2 Tukiviittomat	30
4 TOIMINNALLISTEN TAIDEMENETELMIEN HYÖDYNTÄMINEN	32
4.1 Kuvataide menetelmänä	32
4.2 Musiikki menetelmänä	34
4.3 Liikunta menetelmänä	35
4.4 Valokuvaus menetelmänä	35
5 OPPAAN RAKENTAMINEN	37
6 OPINNÄYTETYÖN PROSESSI	37

6.1 Työn tarkoitus	38
6.2 Rinnekoti toimintaympäristönä.....	38
6.3 Työprosessin kuvaus	40
6.4 Toimintaan valmistautuminen	40
6.5 Toiminnan toteutus	42
6.6 Toiminnan päätös ja seuranta.....	43
6.7 Ryhmätapaamisten suunnittelu ja toteutus	43
6.7.1 Ensimmäinen tapaamiskerta	44
6.7.2 Toinen tapaamiskerta	45
6.7.3 Kolmas tapaamiskerta	46
6.7.4 Neljäs tapaamiskerta	47
6.8 Työntekijöiltä saatu palaute oppaasta.....	48
7 POHDINTA	49
7.1 Eettisyys	50
7.2 Luotettavuus	51
7.3 Oma prosessin arviointimme	51
7.4 Oma ammatillinen kasvumme.....	52
7.5 Jatkotoimenpiteet ja kehittämis ehdotukset	54
LÄHTEET	55
LIITE 1 Palautelomake	
LIITE 2 Menetelmiä kehitysvammaisen surun käsittelyyn	

1 JOHDANTO

Opinnäytetyömme aiheena on kehitysvammainen ja suru – työvälineitä työntekijälle. Työ on tehty yhteistyössä Rinnekoti-säätiön kanssa. Opinnäytetyö on produkti, ja sen tuloksena teemme oppaan surun käsittelystä ja siihen käytettävistä menetelmistä. Opas on tarkoitettu Rinnekodin työntekijöille avuksi tilanteisiin, jossa surua ja sen tuomia tunteita käsitellään kehitysvammaisen henkilön kanssa. Menetelmiä kokeilemme käytännössä Rinnekodin Vantaalla sijaitsevassa asumisyksikössä siellä asuvien lievästi kehitysvammaisten henkilöiden kanssa ryhmätyöskentelyn muodossa. Rinnekodin toiveesta valmis opas esitellään myöhemmin myös muiden asumisyksiköiden työntekijöille.

Työpaikoissamme olemme havainneet puutteita kehitysvammaisen henkilön kanssa käytävissä kommunikaatiotilanteissa, etenkin surua käsiteltäessä. Tällä tarkoitamme surun käsittelyn vaikeutta ja käsittelyn mahdollista epäonnistumista työntekijän ja kehitysvammaisen henkilön välillä. Surun käsittelyä yhdessä kehitysvammaisen henkilön kanssa helpottavia menetelmiä ei ole saatavilla, joten nämä suruun liittyvät tilanteet jäävät liian usein selvittämättä ja silloin asiakas voi alkaa oireilla. Asiakas saattaa kyseisissä tilanteissa tulla käytökseltään aggressiiviseksi, poissaolevaksi tai käytös voi muuttua muuten henkilölle epätyypilliseksi. Suru voi näissä tapauksissa sisältää esimerkiksi pelkoa, ahdistuneisuutta ja stressiä. Näissä tilanteissa työntekijän onkin hyvä aluksi tunnistaa mahdolliset oireet ja lähteä sen jälkeen työstämään tilannetta. Suru ja käsittelemättömät tunteet voivat sairastuttaa myös fyysisesti.

Olemme sosionomiopiskelijoita, ja toinen meistä suorittaa myös diakonin pätevyyden. Meillä on kokemusta kehitysvammaisten ja autististen henkilöiden kanssa työskentelystä sekä harjoittelijoina että työntekijöinä. Työpaikkamme ovat olleet erilaisia kehitysvammaisille ja autistisille henkilöille tarkoitettuja työ- ja asumispalveluita.

Opinnäytetyössä avaamme työn käsitteitä, kuten kehitysvammaisuus, suru, suruminen ja surutyö ja kerromme työn eettisyydestä ja luotettavuudesta. Käymme läpi surun ja kriisin vaiheet ja kerromme myös eri kommunikointikeinoista ja

niiden tärkeydestä. Ari-Pekka Laakson haastattelusta saimme seurakunnan työntekijän näkemyksen surutyöhön ja kuolemaan liittyviin yleiskäsityksiin. Taitteen, musiikin ja liikunnan tuomat menetelmät toimivat kehitysvammaisen henkilön kanssa työskenneltäessä, ja työssä on perehdytty näiden menetelmien käyttöön surutyöskentelyssä.

Surun käsittelyyn kehitysvammaisen henkilön kanssa vaikuttavat monet seikat, kuten ohjaajan oma toiminta ja onnistuneen vuorovaikutuksen toteutuminen sekä toimintaan valmistautuminen, sen toteuttaminen onnistuneesti ja toimintaan liittyvä seuranta. Kyseiset asiat olemme koonneet työhön, sillä koemme niiden olevan tärkeitä varsinkin suruun ja muihin tunteisiin liittyvässä asiakastyössä. Lopussa kerromme Rinnekoti-säätiöstä ja omasta toiminnastamme siellä sekä pohdimme kehitysvammaisen henkilön surutyöskentelyä ja sen tärkeyttä. Lopussa pohdimme myös omaa ammatillista kasvuamme.

Tuotetun oppaan tarkoituksena on toimia Rinnekodin asumispalveluyksiköissä työskentelevien työntekijöiden apuna asiakastyössä. Koemme kuitenkin, että oppaasta hyötyisivät tulevaisuudessa monet muutkin kehitysvammaisten henkilöiden parissa työskentelevät tahot, kuten seurakunnat, päivätoimintakeskukset ja muut asumispalvelun muodot. Tarkoituksena olisi tällä tavoin auttaa mahdollisimman monia kehitysvammaisia henkilöitä, joiden käsityskyky ei riitä pelkän puheen ymmärtämiseen. Martti Lindqvist kirjoittaa kirjassaan Surun tie (1999,10), että sureminen on ihmisen elämässä ankara mutta tärkeä kokemus. Tätä ajatusta haluamme jakaa ja tällä tavoin tarjota työntekijöille tietoa ja keinoja auttaa kyseisessä asiassa kehitysvammaisia henkilöitä.

2 SURUN KOHTAAMINEN

2.1 Suru, sureminen ja surutyö

Kehitysvammaisen henkilön ja valtaväestöön kuuluvan henkilön surun kokemuksissa ja surun käsittelyssä ei ole juurikaan eroavaisuuksia. Kyse on enemmänkin kehitysvammaisen henkilön omasta kyvystä suruun liittyvien tunteiden käsittelyssä verrattuna valtaväestön ihmisiin. Tämän takia alaluvussa 2.1 avataan teorian pohjalta suru, sureminen ja surutyö yleisesti ja kehitysvammaisen suruun ja sen käsittelyyn perehdytään alaluvussa 3.3.

Mitä suru on ja miten surua käsitellään ja miten surraan? Mikä on suruaika tai miten siitä voi päästä eteenpäin? Kaikilla on oma tapansa surra, eikä ole olemassa oikeaa tai väärää suremistapaa. Ilaskarin artikkelin mukaan suru täytyy saada surra ja käsitellä, jotta henkilö kykenee jatkamaan elämässään eteenpäin. Surun läpikäyminen sopeuttaa elämässä eteen tuleviin muutoksiin ja avaa uusia ovia elämässä. (Ilaskari, 2002.) Suremisessa ei ole tarkoitus unohtaa surun kohdetta vaan oppia elämään sen jälkeistä elämää. Kaikki suru on riittävää surtavaksi. Sureminen vie aikaa ja joskus se voi kestää pitkäänkin. Tästä syystä suremisen aikaa kutsutaan surutyöksi. (Kaskinen, 2006, 17.)

Ilaskarin (2002) mukaan ihmisen oma keho kertoo huolenpidon tarpeesta, ja se onkin tärkein surutyön väline. Sureminen auttaa pääsemään irti siitä, mikä on lopullisesti menetetty kuitenkin unohtamatta sitä. Surun aikana voi tulla vastaan surun lisäksi muitakin tunteita, kuten viha, pelko, kaipuu, syyllisyys, häpeä sekä jopa ilo, ja nämä kaikki ovat aitoja tunteita ja tarkoitettu koettavaksi myös surun aikana. Surutyö on näiden tunteiden käsittelyä ja läpikäymistä, mikä voi viedä aikaa jopa vuosia. Surutyön ja kipeiden tunteiden torjuminen saattavat aiheuttaa henkilön kehossa erilaista oireilua. Tukahdutettu suru voi olla syynä sairastumiselle niin henkisesti kuin fyysisestikin. Itkeminen on toipumisen merkki ja tärkeää surutyössä. (Ilaskari, 2002.)

Surua ei voi kukaan määritellä ulkopuolelta, sillä se on jokaisen oma asia. Surusta suurin ja satuttavin on yleensä läheisen ihmisen kuolema, mutta surua voivat aiheuttaa lukuisat muutkin asiat, kuten työpaikan menetys, abortti, lemmikin kuolema, omaisuuden menetys, vakavasti sairastuminen, avioero, keskenmeno, asuinpaikan vaihto tai eläkkeelle lähtö. Vaikka asia voi toiselle olla iloinen, niin toinen voi kokea sen surullisena. Siksi niitä ei voi verrata keskenään. Naiset ovat herkempiä puhumaan surusta ja ilmaisemaan tunteitaan kun miehet, jotka turvautuvat erilaiseen aktiiviseen toimintaan helpommin. Työhön ei kuitenkaan surua saa hukuttaa tai siirtää surua työnteolla. (Ilaskari, 2002.)

Ihmiset ovat erilaisia ja jokainen siis myös suree eri tavalla. Toiset vetäytyvät eivätkä puhu tai itke muiden ihmisten nähden, kun taas toiset helpommin itkevät ja hakevat tukea myös muilta ympärilläolijoilta. Toiset purkavat suruaan ärtymyksenä, kärsimättömyytenä tai vihana muihin ihmisiin. Puhuminen surusta helpottaa huonoa oloa, koska silloin henkilölle annetaan mahdollisuus kertoa omista tunteista jollekin toiselle ihmiselle. (Kaskinen 2006, 17.) Surutyön yksi tärkein osa onkin puhuminen, joka on osa surun purkamista ja sen näkyväksi tekemistä (Ilaskari, 2002).

Surun käsittelyssä on normaalia käyttää luovia tapoja, kuten maalaamista, piirtämistä ja kirjoittamista. Liikunta ja musiikki voivat myös toimia hyvinä keinoina surun käsittelyssä. Esimerkiksi liikunnassa kyse on itsensä rasittamisesta ja yleisestikin liikkeelle lähtemisestä, juoksemisen tai tanssimisen muodossa. Liikunta voi siis olla apuna jo pelkästään asioiden läpikäymisessä ja selkeyttämisessä, mutta se toimii myös hyvänä vihaan ja suruun liittyvien tunteiden purukeinona. (Ilaskari, 2002.) Liikunnan erilaiset muodot on otettava huomioon suunniteltaessa liikunnallista toimintaa kehitysvammaiselle henkilölle. Liikunnan muodon täytyy siis soveltua henkilön kykyyn ja taitoon toimia.

2.2 Surun ja kriisin vaiheet

Surun läpikäyminen ja kriisiin liittyvien vaikeiden tunteiden kohtaaminen helpottaa elämässä eteenpäin pääsemisessä ja tuo turvallisuutta ja tasapainoa. Johan Cullbergin (1991) mukaan kriisin kokemisessa ja työstämisessä on neljä vaihetta, joissa ihminen käy läpi monenlaisia tunteita, kuten surua, pelkoa, avuttomuutta, hämmennystä, vihaa, ahdistusta ja katkeruutta. Kriisin vaihteita ovat sokkivaihe, reaktiovaihe, käsittelyvaihe ja sopeutumisvaihe. Kriisin työstäminen on yksilöllinen prosessi, eikä se etene aina kaavan mukaisesti vaihe vaiheelta. Toipumiseen vaikuttaa myös se, minkälaisia tilanteita ihminen on aikaisemmin kohdannut elämässään ja millainen elämäntilanne hänellä nyt on. Kriisiä läpikäyvän ihmisen auttamiseksi kriisiteoria ja sen vaiheet on hyvä tunnistaa, jotta oikeat auttamiskeinot löytyvät. (Halkola 2009, 107.)

Kübler-Rossin ja Kesslerin (2006, 22, 34) mukaan surussa on viisi vaihetta, joita ovat kieltäminen, viha, kaupanteko, masennus ja hyväksyminen. Niiden avulla opimme ymmärtämään tunteemme. Surun vaiheista puhuttaessa täytyy muistaa, että vaiheet voivat kestää vain muutamia minuutteja tai tunteja ja vaiheet vaihtelevat tunteiden herättämien reaktioiden mukaan. Vaiheissa ei edetä järjestelmällisesti ja suoraviivaisesti aina seuraavaan vaiheeseen, vaan ihminen voi kokea ensin jotain tiettyä vaihetta ja palata sen jälkeen vaiheissa takaisin toiseen vaiheeseen.

Kehitysvammaisella henkilöllä nämä surun ja kriisin vaiheet ja niihin liittyvät tunteet sekä reaktiot voivat ilmetä eri tavoin jo pelkästään kehitysvamman asteesta johtuen. Kehitysvamman aste määrittelee kriisin sattuessa kehitysvammaisen henkilön ymmärryksen tason ja sen, kuinka hän pystyy prosessoimaan tapahtunutta. Kehitysvammainen henkilö ei myöskään välttämättä näytä itsessään merkkejä surusta tai muista kriisin aiheuttamista tunteista, mutta tämä ei silti tarkoita etteikö hän kävisi läpi kyseisiä tunteita. Surun käsittelyn menetelmät toimivat tässä apukeinona, kun halutaan käydä läpi surun ja kriisin tuomia tunteita kehitysvammaisen henkilön kanssa. Koska nämä surun ja kriisin vaiheet ilmenevät kaikilla ihmisillä yksilöllisesti, eivät ne myöskään ilmene kehitysvammaisilla henkilöillä kaavamaisesti. Tämän takia seuraavassa käydään läpi Cull-

bergin luomat kriisin vaiheet ja Kübler-Rossin ja Kesslerin luomat surun vaiheet yleisellä tasolla.

2.2.1 Sokkivaihe

Kriisitilanteessa sokkivaiheen tarkoituksena on suojata henkilöä sellaiselta tiedolta ja kokemukselta, jota hän ei pysty vastaanottamaan ja kestäämään. Tässä vaiheessa tapahtunut tilanne tuntuu epätodelliselta ja sitä ei voi uskoa todeksi. Tällaisessa sokkitilanteessa aivot ovat herkässä vireystilassa, mikä tarkoittaa, että aivot vastaanottavat erilaisia vaikutteita ilman erittelevää valikoitumista ja muokkaamista. (Halkola 2009, 108.)

Sokkivaiheessa aistivaikutelmat ja mielikuvat ovat yksityiskohtaisia, selkeitä ja hyvin voimakkaita johtuen kokonaisvaltaisesta vireystilasta. Nämä mielikuvat ja aistivaikutelmat voivat olla niin voimakkaita, että ne palauttavat tapahtuman henkilön mieleen vielä myöhemminkin. Kyseistä ilmiötä kutsutaan nimellä 'flashback'. Henkilö voi kokea flashbackit näön, kuulon, hajun tai kosketuksen aistimuksina. Aisteista merkityksellisin ja yleisin näissä tilanteissa on kuitenkin näköaisti, koska näkö toimii kriisitilanteessa vahvana tiedonvälittäjänä aivoihin. (Halkola 2009, 108.)

2.2.2 Reaktiovaihe

Vaara ja uhkatilanne ovat ohi siirryttäessä reaktiovaiheeseen, jolloin henkilö tuntee olevansa turvassa. Tietoisuus tapahtuneesta sekä sen merkityksestä omaan tai läheisen elämään tulevat läsnä olevaksi ja samalla myös tunteet nousevat esille. Näitä tunteita ovat pelko, häpeä, ahdistus, tyhjyyden tunne, epätoivo, syyllisyydentunnot ja suru. Reaktiovaiheessa tapahtuman kertaaminen on tavallista ja sitä halutaan kontrolloida. Henkilö saattaa myös tässä vaiheessa prosessia keskittyä enemmän muihin asioihin, jolloin suru ei aina näy ulospäin. (Halkola 2009, 110.)

Reaktiovaiheessa koetut tunteet ovat tärkeitä, sillä niiden avulla henkilö saa työstettyä omia kokemuksiaan ja traumaattinen tapahtuma voidaan tällä tavalla liittää omaan elämäntarinaansa. Reaktiovaiheessa tunteet voivat kuitenkin ilmentyä liian voimakkaina ja tällä tavalla käynnistää henkilön puolustusmekanismeja. Puolustusmekanismeja ovat muun muassa tapahtumisen muistamisen välttämistä ja surun kohtaamisesta kieltäytymistä. (Halkola 2009, 110.)

2.2.3 Käsittely- ja sopeutumisvaihe

Käsittelyvaihe on kriisin seuraava vaihe, joka voi kestää viikoista jopa useisiin kuukausiin. Tässä vaiheessa henkilö käy läpi menetystä, ja pintaan voi nousta surun lisäksi myös muita tunteita, kuten vihaa, pelkoa ja katkeruutta. Käsittelyvaiheessa käsittelyprosessi hidastuu, ja henkilö voi alkaa vältellä tilanteita ja asioita, jotka muistuttavat tapahtuneesta kriisistä. Työstäminen on kuitenkin käynnissä, vaikka tapahtumaa ei ajateltaisikaan aktiivisesti. Unissa voi tulla esille vahvoja kokemuksia ja muistikuvia. Käsittelyvaiheessa tyypillisiä oireita ovat esimerkiksi univaikeudet, ruokahalun muutokset sekä muisti- ja keskittymisvaikeudet. (Halkola 2009, 110.)

Sopeutumisvaiheessa kriisin tapahtumat muuttuvat muistoiksi ja osaksi menneisyyttä. Henkilö jatkaa elämäänsä ja käyttää voimavarojaan nyt muihin elämänsä osa-alueisiin suremisen sijasta. Sopeutumisvaiheessa myös elämänilo löytyy uudelleen ja elämän mielekkyys palaa. Suru voi kuitenkin palata mieleen vielä vuosienkin jälkeen esimerkiksi kriisin tapahtumisen vuosipäivänä. (Suomen mielenterveysseura 2010.)

2.2.4 Surun viisi vaihetta

Surun vaiheissa Kübler-Ross & Kessler (2006, 22–25) mainitsevat ensimmäisenä kieltämisen vaiheen. Ihminen ei kiellä läheisen kuolemaa, vaan hän kieltää tunteensa ja toteaa asian olevan liikaa hänen psyykelleen. Ihminen saattaa kieltämisen vaiheessa reagoida lamaantumalla järkytyksestä tai peittämällä tunteet

tunnottomuuteen. Kuten kriisin vaiheissa ilmenevissä flasbackeissa, surun vaiheissa ihminen voi tuntea kuolleen läheisen läsnäolon tai ajatella, että toinen on matkoilla vielä pitkän ajan kuluttua, eikä halua uskoa tapahtunutta. Kieltämisen vaihe auttaa selviytymään menetyksestä, vaikka maailma tuntuukin tässä vaiheessa musertavalta ja elämä merkityksettömältä.

Kieltämisen vaiheessa ihminen on lamaantunut, ja hän saattaa pohtia, kuinka tästä jaksaa jatkaa ja yrittää päästä eteenpäin vähitellen joka päivä. Kieltäminen on luonnon tapa päästää mieleen vain sen verran tietoa kun ihminen pystyy käsittelemään. Tunteet ovat psyykeen suojelumekanismeja ja siksi niitä on tärkeää käsitellä. Kieltämisen vaiheen alkaessa väistyä ihminen esittää mielessään kuinka- ja miksi-kysymyksiä ja menetyksen todellisuus tulee kieltämisen tilalle. (Kübler-Ross & Kessler 2006, 22–26.)

Kuten reaktiovaiheessa, myös surun käsittelyn vihavaiheessa ihminen tuntee olonsa turvalliseksi ja pärjääväksi, jolloin viha voi tulla esiin. Viha ei ole loogista ja se voi kohdistua menetettyyn läheiseen, itseensä, lääkäriin, tai täysin ulkopuoliseen ihmiseen. Viha on tarpeellinen vaihe toipumisprosessissa ja ihmisen täytyy saada olla vihainen. Vihan alle jää monia tunteita, jotka voivat tulla esiin myöhemmin tai jo suuttumusta käsitellessä. Viha tulee surun ja surutyön prosessissa vastaan monia kertoja. (Kübler-Ross & Kessler 2006, 27–28.)

Surun vaiheissa kolmantena on kaupanteon vaihe, jossa ihminen tekisi mitä vain, jotta läheinen ihminen säästyisi. Syyllisyyden tunne kuuluu kaupantekovaiheeseen ja ”jos vain” tai ”mitä jos” -ajattelu on tavallista kaupantekoa, joka saa ihmisen syyttämään itseään ja miettimään, mitä olisi voinut tehdä toisin. Kaupantekovaihe voi olla pysähtymisvaihe, jossa kaupanteko auttaa ihmistä siirtämään ajatuksia menetyksestä seuraavaan vaiheeseen. (Kübler-Ross & Kessler 2006, 33.) Reaktiovaiheen tavoin ihminen keskittyy kaupantekovaiheessa enemmän muihin asioihin, kuten itseensä ja tulevaisuuden kaupantekoon.

Surun vaiheissa kriisin käsittelyvaihetta vastaa masennus, jolloin kaupanteosta ajatukset siirtyvät suoraan tähän hetkeen. Ihminen kokee tyhjyyden tunteen, ja

suru tuntuu aiempaa syvempänä. Tämä vaihe tuntuu käsittelyvaiheen tavoin kestävän pitkään, mutta on muistettava ettei tämä masennus ole mielenterveydellinen sairaus. Ihminen vetäytyy elämästä ja miettii, onko mitään miksi jatkaisi. Elämä on merkityksetöntä ja sängystä nouseminen tuntuu todella raskaalta. Läheiset ihmiset näkevät masennuksen ja yrittävät auttaa sen yli. Masennusta pidetään olotilana, josta tulee havahtua ja joka tulee korjata. Masennus on kuitenkin luonnollinen ja asiaankuuluva reaktio suuren menetyksen jälkeen. (Kübler-Ross & Kessler 2006, 37.)

Viimeisenä Kübler-Rossin ja Kesslerin (2006) surun vaiheissa on hyväksyminen. Läheisen menettämisen jälkeen ihmisestä ei tunnu hyvältä, eikä hän tunne olevansa kunnossa, mutta tässä vaiheessa ihminen kuitenkin hyväksyy, että läheinen on poissa lopullisesti. Hyväksymisen vaiheessa ihminen oppii elämään menetyksen kanssa ja toipuminen palauttaa asioita uudelleen mieleen. Ihminen tulee tietoiseksi menetyksen syistä, mutta ei vielä välttämättä niitä ymmärrä. Hyväksymisen vaiheessa ihminen elää enemmän hyviä kuin huonoja päiviä ja alkaa jälleen nauttia elämästä. Tunteiden kieltämisen sijaan ihminen siirtyy eteenpäin, muuttuu, kasvaa ja kehittyy. Aikaa jää enemmän ihmissuhteille ja itselle. Suru tarvitsee oman aikansa, ja vasta sen jälkeen ihminen voi alkaa jälleen elää. (Kübler-Ross & Kessler 2006, 42–45.)

2.3 Hengellisyys suruprosessissa

Tässä luvussa avataan kirkollista näkemystä surun käsittelyssä ja käydään läpi seurakunnan työntekijän Ari-Pekka Laakson näkemystä surutyöhön liittyvistä seikoista yhdessä kehitysvammaisen henkilön kanssa. Laakso kertoo kyseisiä näkemyksiään seurakunnan työntekijän roolissa, mutta myös 17-vuotiaan kehitysvammaisen pojan isän roolissa. Hän mainitsee haastattelussa myös kirkon tarjoamista palveluista surun käsittelyyn liittyen.

Läheisen kuolemaa ei ole helppo käsitellä, jos sitä ei ole itse kokenut (Hellsten 2009, 165). Elämme yhteiskunnassa, jossa kuolema on 'siivottu' pois arkielämästä. Kuolemaa näemme kuitenkin päivittäin, kun avaamme tv:n. Uutisissa

kerrotaan suurista onnettomuuksista valtameren toisella puolella tai katsomme mielikuvituksen tuottamia rikossarjoja, joissa kuolema on kuvattu mitä erikoisimmilla tavoilla. Itsensä lähelle kuolemaa ei kuitenkaan haluta tuoda. Elämme kuolemattomuuden harhassa, jossa kaikki kuolemaan ja suruun viittaava on poistettu näkyvistä ja siitä puhuminen on tabu. Kuolema on kuitenkin yksi elämän välttämätön piirre, jota ilman elämääkään ei ole. (Hellsten 2009, 165–167.)

Hyvinkään seurakunnan lapsi- ja nuorisotyönohjaaja Ari-Pekka Laakso on kehitysvammaisen 17-vuotiaan pojan isä ja pitää työksensä lasten sururyhmiä. Hänellä on näkemys kirkon tekemään surutyöhön etenkin kehitysvammaisen ja lapsen näkökulmasta. Laakson mukaan asioista tulisi puhua kehitysvammaisille niiden oikeilla nimillä. Läheisen kuollessa tulisi sanoa suoraan, esimerkiksi ”mummo kuoli, ” eikä peitellä asiaa tai käyttää hienoja termejä ”mummo lähti pois,” jolloin kehitysvammainen voi jäädä miettimään, minne mummo oikeasti on lähtenyt ja tuleeko hän koskaan takaisin. Laakson mielestä myös kirkossa ilmoitettaessa kuolleet olisi parempi käyttää suoraa sanamuotoa ”seurakuntamme seuraavat jäsenet ovat kuolleet” nykyisen ”seurakuntamme seuraavat jäsenet ovat siirtyneet ajasta ikuisuuteen” sijaan. Tällä tavalla asia olisi yksinkertaisemmin ymmärrettävä jokaiselle iästä, sukupuolesta, ymmärryksentasosta tai kehitysvammasta riippumatta. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.)

Ari-Pekka Laakso (2013) kehottaa käyttämään kehitysvammaisten kanssa surusta puhuttaessa konkreettista ja yksinkertaista kieltä. Puhuttaessa surusta tulisi jättää hienot korulauseet ja termistöt sivuun ja puhua asioiden oikeilla nimillä. Hän itse käyttää työssään lasten sururyhmissä piirtämistä, maalaamista ja musiikkia apuna asian käsittelyssä ja kehottaa myös niiden hyödyntämistä kehitysvammaisten kanssa työskennellessä. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.)

Haastattelussa Laakso kertoo esimerkin omasta kehitysvammaisesta pojastaan Henristä. Henrin isoisän kuoltua Laakson perhe meni sairaalaan katsomaan kuollutta isoisää. Muiden ollessa hämillään ja miettiessä tilannetta oli Henri jo ovella kysynyt ”lauletaanko Herraa hyvää kiittäkää?”, joka oli Henrin ja isoisän

yhteinen virsi. Seuraavalla viikolla koulussa oli Henriltä kyselty vanhempien toiveesta viikonlopun tapahtumista, ja Henri oli kertonut yksityiskohtaisesti muun muassa käyneensä mummolassa, laskeneensa pulkalla, syöneensä matkalla huoltoasemalla mutta jättänyt täysin kertomatta isoisän kuoleman. Myöhemmin kin puhuttaessa mummon kyläilystä saattaa Henri kysyä tuleeko ukkikin, jolloin Laakso kysyy ”missä ukki on, muistatko Henri?” Tähän Henri ei vastaa mitään vaan jatkaa toimiaan. Laakso neuvoo antamaan kehitysvammaiselle henkilölle aikaa surun prosessointiin. Hän neuvoo myös kehitysvammaisten henkilöiden kanssa työskenteleviä ja vanhempia olemaan valppaana esille nousevissa asioissa. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.)

Kehitysvammaisen tulee saada itse paketoida asia haluamallaan tavalla. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.)

Diakoniatyöhön kuuluu vammaisten ihmisten sielunhoito ja käytännön palvelu. Saavutettavuuden ja osallisuuden sekä tasa-arvon toteutumiseksi kirkossa ja yhteiskunnassa on kirkolla vammaistyön muoto. Sen tarkoituksena on, ettei kukaan jää pois Jumalanpalveluksesta tai muusta seurakunnan toiminnasta vammaisuuden takia. Seurakunnan jäsenenä vammaiset henkilöt ovat tasa-arvoisia ja tuen kohteena he ovat vain vammaisuuden niin edellyttäessä. Seurakunnissa vammaistyötä tekevät diakoniatyöntekijät. (Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2008–2011, 204.) Kehitysvammaistyön perustana on kristillinen ihmiskäsitys, jonka mukaan jokainen on arvokas riippumatta saavutuksistaan, asemastaan tai ominaisuuksistaan. (Joensuun evankelis-luterilaiset seurakunnat. i.a.)

Jumala loi ihmisen kuvakseen, Jumalan kuvaksi Hän hänet loi
(Raamattu 1. Moos. 1:27).

Kuinka kohdata auttajana surusta kärsivä? Auttajalta puuttuu yleensä kaikki sanat, joita hän kaipaa tilanteessa, jossa hänen pitäisi kohdata sureva. Meidän auttajina tulisikin olla vain läsnä ja kuunnella. Auttajan tulisi luopua kaikista turhista sanoista lohduttamiseksi. Sureva ihminen tarvitsee vierelleen auttajan, joka pitää kädestä. Tämä on kuitenkin tänä päivänä hyvin vaikeaa, koska emme ole kohdanneet kuolemaa, eikä kukaan ole opastanut, kuinka siinä tilanteessa tulisi toimia. Kyseinen epätietoisuuden tunne estää auttajaa olemasta läsnä silloin, kun sureva sitä eniten kaipaisi. (Hellsten 2009, 173.)

Laakso (2013) kertoo seurakunnan tarjoavan surun käsittelyyn sururyhmiä niin aikuisille kuin lapsille sekä henkilökohtaisen keskustelumahdollisuuden seurakunnan työntekijän kanssa. Kirkko tarjoaa paikan puhua surusta ja tuo turvallisuuden tunteen hädän keskellä. Kirkon tarjoamassa surutyössä erityistä on kristillinen näkökulma ja jälleennäkemisen ajatus: ”taivaassa tavataan” Laakso toteaa. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.)

Raamatunkohta, jota Laakso (2013) käyttää muun muassa lasten sururyhmässä on paimenpsalmi 23, joka kertoo hyvästä paimenesta. (Ari-Pekka Laakso, henkilökohtainen tiedonanto 12.8.2013.) Raamatusta löytyy suruun monia muitakin kohtia elämän ajan rajallisuudesta, Jumalan hyvyydestä ja kaikkivoipaisuudesta, kuten psalmi 139, Saarnaaja 3:1–8, Johanneksen evankeliumi 11:36 tai Kirje roomalaisille 8:31–35. Myös virsikirjasta löytyy paljon virsiä surevalle lohdutukseen, kuten Maa on niin kaunis 30, Päivä vain ja hetki kerrallansa 338, Herra kädelläsi 517 ja Kiitos sulle Jumalani 341. Surun hetkellä musiikista voi löytyä kantava voima, se voi tuoda toivoa ja luoda tunteiden käsittelylle uuden tien. Musiikki on myös tärkeä osa hautajaisia. (Suomen evankelisluterilainen kirkko. i.a.)

Luomamme menetelmät sopivat hyvin myös kirkon työntekijöiden käyttöön. Niitä voi käyttää muun muassa diakoniatyöntekijä kehitysvammaisten asiakkaiden kanssa surua käsiteltäessä tai kehitysvammatyön pappi käydessään asuntolassa puhumasta surusta. Menetelmiin kirkon työntekijä voi lisätä hengellisyyttä keskusteluissa esimerkiksi elämän jatkumisesta taivaassa. Myös kirkossa tai hautausmaalla käynnillä, rukoilemalla tapaamisen aluksi tai lopuksi, lukemalla raamatua tai laulamalla yhdessä kehitysvammaisen henkilön kanssa virsiä, voi lisätä hengellisyyttä surun menetelmiin. Pirjo Hakala (2002, 251) kirjoittaa Diakonian käsikirjassa, muun muassa rukouksen, raamatun lukemisen ja virsien olevan diakoniatyössä käytettyjä sielunhoidollisia välineitä. Näitä välineitä käytetään apuna esimerkiksi niissä keskusteluissa, joissa on käsitelty hengellisiä kysymyksiä. Nämä sielunhoidolliset välineet ovat täydentämässä kohtaamisessa tapahtuvaa vuorovaikutusta eivätkä korvaamassa sitä. Sielunhoidossa tavoitteena ei ole selittää kärsimyksiä pois, vaan diakoniatyöntekijä on kärsivän rinnalla jakamassa surua, kyselemässä ja jättämässä yhdessä surevan elämän Jumalan varaan.

3 KEHITYSVAMMAISUUS

3.1 Käsitteenä kehitysvammaisuus

Tässä alaluvussa avataan kehitysvammaisuuden käsitettä yleisellä tasolla ja kerrotaan kehitysvammaisuuteen johtavista tekijöistä. Rinnekodilla toteuttamamme menetelmien työstäminen tapahtui lievästi kehitysvammaisista henkilöistä koostuvan ryhmän kanssa ja tästä syystä lievän kehitysvamman käsitettä avataan paremmin alaluvussa 3.2.

Maailman terveysjärjestön (WHO) tautiluokituksen ICD-10:n (International statistical Classification of Diseases and Related Health Problems), mukaan älyllisellä kehitysvammaisuudella tarkoitetaan tilaa, jossa henkisen suorituskyvyn kehitys on estynyt tai on epätäydellinen. Puutteellisesti kehittyneitä ovat erityisesti kehitysiässä ilmaantuvat taidot eli yleiseen henkiseen suorituskyyyn vaikuttavat kognitiiviset, kielelliset, motoriset ja sosiaaliset taidot. Älyllinen kehitysvammaisuus voi esiintyä yksinään tai yhdessä minkä tahansa fyysisen tai psyykkisen tilan kanssa. (Manninen & Pihko 2012, 16.)

Kehitysvammalla tarkoitetaan vammaa ymmärtämisen ja käsityskyvyn alueella, ja se ilmenee henkilöllä ennen 18 vuoden ikää (Kehitysvammaisten Tukiliitto ry i.a.) Maailmassa on arvioilta noin 500 miljoonaa vamman omaavaa henkilöä. Useimmissa maissa vähintään yhdellä henkilöllä kymmenestä on fyysinen, psyykkinen tai aisteihin liittyvä vamma. (United nations enable. i.a.) Kehitysvammaisia henkilöitä on Suomessa tällä hetkellä noin 40 000. Vamma voi johtua monesta eri tekijästä. Näitä tekijöitä ovat esimerkiksi syntymää ennen muodostuneet syyt, synnytyksen aikana syntyneet vauriot tai lapsuusiän sairauksista ja tapaturmista tulleet vauriot. Osaa näistä tekijöistä ei välttämättä pystytä henkilön kohdalla koskaan selvittämään. Kehitysvamma ei ole sairaus vaan vaurio tai vamma, joka vaikuttaa jokapäiväiseen selviytymiseen. (Kehitysvammaisten Tukiliitto ry i.a.)

Kehitysvamman ilmenemisellä on eri asteita aina vaikeasta vammasta lievään oppimisvaikeuteen. Monilla kehitysvammaisilla henkilöillä ilmenee myös erilaisia

lisävammoja. Nämä lisävammat saattavat vaikeuttaa liikkumista, puhetta ja vuorovaikutustilanteita. Kehitysvammaisille henkilöille uusien asioiden oppiminen ja käsitteellinen ajattelu ovat usein haasteellisia asioita. (Kehitysvammaisten Tukiliitto ry i.a.)

Kaikkiin ihmisiin ja heidän kehitykseensä vaikuttavat kasvatus, elämänkokemukset, oppiminen ja elinympäristö. Jotta myös kehitysvammaiset henkilöt eläisivät yhteiskunnassa tasa-arvoisina jäseninä ja jotta tämä toteutuisi, hän saattaa tarvita elämänsä varrelle tukea, ohjausta ja erinäisiä palveluita. Kyseisissä auttamisen muodoissa korostuu jokaiselle kehitysvammaiselle henkilölle suunniteltu yksilöllinen tuki ja sen tärkeys hänen mahdollisimman luontaisessa elämässään. (Kehitysvammaisten Tukiliitto ry i.a.)

3.2 Lievä kehitysvammaisuus

Lievän kehitysvammaisuuden löytäminen ja vammaisuusasteen määrittelemisen väestötutkimuksissa on vaikeaa muun muassa autismin, psykoosin, puhe- ja liikuntavamman tai muiden mielenterveydellisten häiriöiden vuoksi. Älyllisesti lievästi kehitysvammaisia arvioidaan olevan 1–3% väestöstä, mutta usein kehitysvammaisuuteen liittyy muitakin ominaisuuksia kuten erilaisia lisävammoja ja -sairauksia, jotka ilmenevät vasta vähitellen elämän aikana. Lievässä kehitysvammaisuudessa henkilön älykkyysosamäärä on 50–69 ja älykkyyteen liittyvä ikä on 9–11 vuotiaan tasolla. Nämä diagnostiset määritelmät ovat ihmisten terveydentilan ja siihen liittyvien tarpeiden ja piirteiden kuvausta eikä niiden tarkoitus ole luokitella ihmisiä. (Manninen & Pihko 2012, 18–19, 22.)

Lievä kehitysvammaisuus aiheuttaa oppimisvaikeuksia jolloin henkilö tarvitsee erilaisia tukitoimia, kuten erityisopetusta. Lievästi kehitysvammainen henkilö on melko omatoiminen ja kykenee aikuisena asumaan joko itsenäisesti tai tuetusti. Monet kykenevät ylläpitämään normaaleja sosiaalisia suhteita ja käymään töissä. Työssä käymisessä monet tarvitsevat kuitenkin osittaista tai jatkuvaa ohjaamista ja valvontaa. Lievästi kehitysvammainen ei yleensä itsenäisyydestä

huolimatta kykene hoitamaan omia raha-asioitaan tai hankkimaan tarvitsemiaan ja hänelle kuuluvia palveluita. Myös kokonaisvaltainen elämänhallinta lievästi kehitysvammaisella vaatii usein tukea. (Manninen & Pihko 2012, 18–19.)

3.3 Kehitysvammainen ja suru

Tässä alaluvussa kerrotaan kehitysvammaisuudesta ja kehitysvammaisen henkilön surun kokemisesta ja käydään läpi myös surusta puhumisen tärkeys arkipäiväisessä elämässä kehitysvammaisen henkilön kanssa. Kuten jo aiemmin työssä mainittiin, ovat surun ja kriisin vaiheet ja niiden ilmeneminen jokaisella ihmisellä yksilöllisiä eivätkä välttämättä aina kaavan mukaisia. Surun käsittely on myös yksilöllinen prosessi, jossa henkilön omat tarpeet, tunteet ja ymmärtämisen taso on otettava huomioon.

Kehitysvammaisuuden aste vaikuttaa myös tapaan, jolla surua lähdetään käsittelemään. Kehitysvammaisuuden asteet voidaan jakaa kolmeen ryhmään: vaikeasti tai syvästi vammaiset henkilöt, keskivaikeasti vammaiset henkilöt ja lievästi kehitysvammaiset henkilöt. Syvästi vammaisten käsitys- ja tuottamiskyky on hyvin vähäistä tai olematonta, kun taas keskivaikeasti vammainen henkilö kykenee ymmärtämään ja tuottamaan jonkin verran puhetta, mutta toiminta saattaa perustua toisen jäljittelyyn ja konkretiaan. Lievästi kehitysvammainen henkilö ymmärtää ja tuottaa puhetta hyvin ja kykenee jäsentämään todellisuutta. Lievästi kehitysvammainen henkilö pystyy myös muun muassa ymmärtämään ajan ilmaisuja. (Ylä-Jussila, 2012, 5.) Surutyöskentelyssä kehitysvamman asteen huomiointi ja sen pohjalta työskentely on tärkeää.

Vaikka puhuminen on surutyöskentelyssä tärkeää, eivät kaikki henkilöt siihen kuitenkaan kykene tai se voi olla haastavaa. Kehitysvammainen henkilö ei välttämättä pysty kommunikoimaan puhumalla, jolloin nämä surun tunteet jäävät usein käsittelemättä. Kehitysvammaisen henkilön suru saattaa myös puhumattomuuden takia näkyä erilaisena oireiluna niin henkisesti kuin fyysisestikin. Työmme tarkoitus onkin auttaa tässä asiassa kehitysvammaisia henkilöitä, jotka eivät kykene käsittämään tai käsittelemään surua ainoastaan puhumalla.

Eteva-kuntayhtymän erityishuollon pappi Sanna Ylä-Jussila kirjoitti sairaalasielunhoidon päättötyössään kehitysvammaisten surun kohtaamisesta. Ylä-Jussila kertoo kuinka kehitysvammaisen ihmisen ja valtaväestöön kuuluvan ihmisen surussa on enemmän yhtäläisiä kuin poikkeavia piirteitä. Esimerkiksi surun vaiheet käydään läpi lähes samalla tavalla. (Ylä-Jussila, 2012, 5.) Kehitysvammaisen henkilö saattaa kuitenkin kehitysvammastaan johtuen kokea tunteita, ymmärtää ja jäsentää asioita eri tavalla kuin muut.

Manninen & Pihko (2009, 237) kertovat kehitysvammaisen henkilön kuoleman käsityksestä ja kuinka se riippuu hänen iästään, kehitystasostaan ja ympäristöstään. Edellä mainitut kirjoittajat korostavat myös tässä tilanteessa kehitysvammaisen henkilön kokemaa pelkoa kivusta, kärsimyksestä, läheisistä eroon joutumisesta ja kuoleman jälkeisestä häviämisestä. Mielestämme juuri esimerkiksi kuoleman käsitykseen ja erilaisiin pelkotilanteisiin liittyvissä tilanteissa tarvittaisiin enemmän ohjausta ja keinoja käydä purkamaan tilannetta. Kehitysvammaisen henkilön kohdalla kuoleman käsitys ja suru voivatkin olla monimutkaisia asioita ja siksi on tärkeää, että työntekijät ovat tietoisia kyseisten asioiden käsittelytavoista ja erilaisista menetelmistä.

Surusta puhumisella arjessa tarkoitetaan surusta ja tunteista puhumista ja niiden läpikäymistä yhdessä kehitysvammaisen henkilön/henkilöiden kanssa, vaikka suru ei ole elämässä ajankohtainen asia juuri sillä hetkellä. Suru ja siihen liittyvät tunteet voivat olla käsitteenä kehitysvammaiselle henkilölle täysin vieras asia. Arjessa surusta puhumisella voidaan nämä suruun liittyvät tunteet tuoda tutummaksi eli niin sanotusti arkipäiväiseksi. Tällaisella arkipäiväistämisellä suru ja siihen liittyvät tunteet eivät välttämättä tositilanteessa ilmesty kehitysvammaiselle henkilölle yllätyksenä, ja hän pystyy näin myös tunnistamaan kokemansa tunteet.

Surusta puhuminen arkipäiväisenä aiheena voi olla yksilön tai ryhmän kanssa tehtävää työtä. Surusta puhumiseen voidaan käyttää ja soveltaa samoja työskentelyn menetelmiä kuin itse surutyöhönkin. Surusta puhumiseen voi toimia myös esimerkiksi erilaiset kehitysvammaisille henkilöille suunnatut keskustelu-

ryhmät. Suru voi myös toimia eri harrastusten ja toiminnallisten toimintojen ohessa esille tuotuna aiheena, joka ei kuitenkaan tule esille itsessään surullisena vaan enemmänkin normaalina tunnetilana. Surusta puhuminen voidaan siis tehdä myös hauskaksi ja mielenkiintoiseksi.

3.4 Kehitysvammaisen ohjaaminen

Tässä luvussa kerrotaan yleisesti kehitysvammaisen henkilön ohjaamisesta, ohjaajan roolista ja siihen liittyvästä dialogisesta vuorovaikutuksesta sekä näiden tärkeydestä kehitysvammaisen henkilön surutyöskentelyssä. Luvussa avataan myös kehitysvammaisen henkilön ryhmä- ja yksilötyöskentelyyn liittyviä seikkoja.

Kehitysvammaisen henkilön ohjaamisessa tulee huomioida kehitysvammaisen kyvyt ja taidot toimia, kehitysvammaisuuden aste sekä kommunikointi- ja liikuntataidot. Kehitysvammaista tulisi ensisijaisesti ohjata itsenäiseen toimintaan ja välttää tekemästä asioita hänen puolestaan. Omatoimisuuden tukeminen lisää elämänhallintaa ja itsenäisyyttä jokapäiväisissä toimissa. Kehitysvammaisen voi tarvita tukea ja ohjausta monilla elämän osa-alueilla, kuten asumisessa, hygieniassa, ruokailu- ja liikuntatottumuksissa, oman terveyden hoidossa, sään mukaisessa pukeutumisessa, sosiaalisissa suhteissa, vapaa-ajan toiminnassa sekä aikuistumisessa. Lievästi kehitysvammaisen kanssa työskennellessä ohjaaminen voi olla sanallista, konkreettisen esimerkin näyttämistä tai yhdessä tekemistä.

3.4.1 Ohjaajan rooli

Ohjaajan rooli on suuressa merkityksessä surua käsitellessä. Ohjaajan on mietittävä, onko hänellä voimavaroja, mahdollisuutta, tietoa ja taitoa käsitellä surua kehitysvammaisen kanssa. Rohkeus on kuitenkin se, mitä surun käsittelyyn kehitysvammaisen kanssa ryhtyvältä ohjaajalta eniten vaaditaan. (Tuettu suru -projekti 2004, 29.)

Ohjaajan persoonaan sisältyy laatutekijöitä, jotka syntyvät ohjaajan ammatilliseen sitoutumiseen liittyvistä ominaisuuksista vuorovaikutuksessa. Kyseisiä ominaisuuksia ovat empatia- ja herkkyyssyky sekä taito ottaa asiakkaan tunteet vakavasti. Näitä ominaisuuksia ovat myös kommunikatiivinen välittömyys, positiivinen suhtautumistapa, kontrollointikyky sekä yhteistoiminnallisuus, motivaatio, avoimuus ja aktiivisuus. Ohjaajan täytyy pystyä pohtimaan omaa toimintaansa ja omia uskomuksiaan sekä sitä kautta auttamisen tavoitteita, jotta hän pystyisi auttamaan asiakkaan kehitystä. Hyvä ohjaus muodostuu ajan kanssa toimittaessa ja kehittyä omanlaiseksi prosessikseen. (Leino 2011, 35.) Kärsivällisyys on tärkeä lisä ohjaajan ominaisuuksiin, kun työskennellään kehitysvammaisen henkilön kanssa. Surutyöskentely voi olla pitkä prosessi muutenkin, mutta kehitysvammaisen kohdalla se voi olla vielä pidempi ja siihen voi liittyä paljon erilaisia vaiheita.

Dialogisessa vuorovaikutuksessa on kyse kuulluksi ja ymmärretyksi tulemisesta. Asiakas on vuorovaikutussuhteen keskipisteenä. Dialogisessa kohtaamisessa korostuu asiakaslähtöisyys, kumppanuus sekä tasavertaisuus ja keskipisteenä toiminnassa ovat asiakkaan todellisuus ja sen ymmärtäminen. Kehitysvammaisen henkilön kohdalla hänen todellisuutensa ja sen ymmärtäminen ovat surutyöskentelyssä tärkeitä asioita, joita ohjaajan tulee ottaa työskentelyssä huomioon.

Onnistunut dialoginen vuorovaikutus voi parhaimmillaan johtaa asiakkaan voimaantumiseen. Voimaantumiseen johtavaa vuorovaikutusta rakennettaessa täytyy muistaa, että vuorovaikutus syntyy aina työntekijän ja asiakkaan tietojen pohjalta. Sosiaalialalla vuorovaikutus toimii aina tavoitteellisenä toimintana. Sen tavoitteena on asiakkaan hyvinvoinnin ja elämänhallinnan parantaminen ja tukeminen. (Leino 2011, 33–34.) Surutyöskentelyssä kehitysvammaisen henkilön kohdalla on kyse juurikin edellä mainitusta hyvinvoinnin sekä elämänhallinnan parantamisesta ja tukemisesta.

Dialogisen suhteen kehittymisessä on tärkeää luottamuksellisen ja avoimen ilmapiirin syntyminen. Keskustelun syvyyden tason määrittelee asiakas itse,

mikä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että vaikeista asioista puhutaan ainoastaan asiakkaan omasta aloitteesta. Ohjaajan toimiessa dialogisessa vuorovaikutuksessa tärkeää on olla herkkä huomioimaan ja aistimaan asioita kuten syitä ja seurauksia. Tälle työskentelylle on ominaista myös asiakkaan auttaminen syvemmälle työskentelyn asteelle. (Leino 2011, 34.) Kehitysvammaisen yksilön kanssa toteutetussa surutyöskentelyssä ohjaamisessa korostuu edellä mainittu luottamuksellinen ja avoin ilmapiiri sekä syvemmän työskentelytason tavoittelu ja toteutuminen. Seuraavassa alaluvussa avataan enemmän yksilön ja ryhmän ohjaamista.

3.4.2 Yksilön ja ryhmän ohjaaminen

Yksilönohjauksella tässä tapauksessa tarkoitetaan tilannetta, jossa ohjaaja ja kehitysvammainen ovat kahdestaan. Työvälineitä ja menetelmiä voidaan käyttää yksilökohtaiseen työskentelyyn, kun kehitysvammaista henkilöä on kohdannut suru, joka vaatii käsittelyä. Suru on voinut olla jo aiemmin läsnä, mutta sen tuomat tunteet ovat nousseet pintaan vasta myöhemmin, tai kyseessä voi olla suru, joka on tullut vastaan vasta hetki sitten. Yksilökohtaisessa surutyöskentelyssä läsnä ovat kehitysvammainen henkilö ja työntekijä, jolloin tilanne on usein turvallinen ja vapaa kaikille syntyville tunteille ja keskusteluille. Yksilön kanssa työskenneltäessä mahdollistuu asiakkaalle suunnattu jakamaton huomio, joka voi olla tärkeä elementti joidenkin henkilöiden kohdalla surutyöskentelyssä. Kahdenkeskinen tilanne toimii ryhmätyöskentelyä paremmin tilanteissa, joissa tarkoituksena on käsitellä hyvin henkilökohtaisia ja arkoja asioita.

Menetelmiä voidaan käyttää yksilökohtaiseen surutyöhön tai ryhmän kanssa työskentelyyn. Ryhmätyöskentelyssä on otettava huomioon kaikki ryhmän jäsenet ja heidän erilaiset taustansa ja elämäntilanteensa. Ryhmän jäsenten keskinäinen toiminta, toimivuus ja vuorovaikutussuhteet on otettava ryhmää rakennettaessa huomioon, jotta pystytään keskittymään ryhmän kannalta olennaisiin tavoitteisiin työskentelyssä. Ryhmätyöskentelyssä ei välttämättä päästä niin syvälliselle tasolle yksilötyöskentelyyn verrattuna, mikä kannattaa huomioida surutyöskentelyä aloitettaessa. Surun käsittelyssä ryhmän ja yksilön kanssa on tärkeää toimia rauhallisessa tilassa, jossa valittujen menetelmien toteuttaminen on mahdollista. Surun kohtaaminen ja käsittely ovat jokaisella kehitysvammaisella henkilöllä erilaisia ja sen mukaan valitaankin menetelmä ja tapa, jolla toimitaan kunkin henkilön kanssa.

Ryhmäläisten tulisi yhdessä käydä läpi heidän yhteinen tavoitteensa ja se, millä tavoin tavoite saavutetaan. Tavoitteiden hahmottamisessa täytyy tietää ryhmän perustehtävä eli se, miksi ryhmä on olemassa. Tavoitteet tulisi myös selventää niin sanotuiksi osatavoitteiksi, jotta ryhmän toimintaa ja sen tavoitteisiin pääsyä voidaan arvioida paremmin säännöllisesti. Yhteisten tavoitteiden lisäksi ryhmän tunnusmerkkeihin kuuluvat ryhmän jäsenten väliset suhteet, joita ovat kommu-

nikaatio-, rooli-, normi-, tunne- ja valtasuhteet sekä ryhmädynamiikka. (Laine, Ruishalme, Salervo, Siven & Välimäki 2009, 60–61.)

Ryhmä- ja yksilöohjauksessa tulee ottaa huomioon kehitysvammaisen henkilön kommunikointikyky ja kyky vastaanottaa ohjeita ja tuottaa puhetta. Selkokielen käyttö ja asian esittäminen monella eri tavalla kehitysvammaisten kanssa työskennellessä on hyvin kannattavaa, jotta kehitysvammaiselle henkilölle ei tule pelottavaa tai epäonnistunutta tunnetta, vaan hän pystyy ymmärtämään hänelle tarkoitetun viestin. Kommunikoinnin eri keinoista ja niiden tärkeydestä kehitysvammaisen henkilön kanssa työskenneltäessä avataan lisää seuraavassa luvussa.

3.5 Kommunikointi ja sen tukeminen

Surutyöskentelyssä kehitysvammaisen henkilön kanssa on otettava huomioon hänen kommunikointikykynsä ja kommunikoinnin taso. Kehitysvammaiselle henkilölle luonteva kommunikointi surutyöskentelyssä on tärkeää, sillä ainoastaan tällä tavalla voidaan taata onnistunut, avoin, kannustava ja rento työskentelyn ilmapiiri.

Motorinen kommunikointi, viittomat, eleet ja esineet ovat usein puhumattoman ihmisen kommunikointikeinoja. Rajoittunut kommunikointikyky tai puhumattomuus eivät tarkoita, ettei henkilö haluaisi kommunikoida. Erilaiset puhetta korvaavat ja tukevat kommunikointikeinot motivoivat myös henkilöä tuottamaan puhetta sekä edistävät kielen ja sosiaalisten taitojen kehittymistä. Tällainen kielen kehittyminen kuitenkin vaatii työntekijältä jatkuvaa kommunikointialoitteisiin tarttumista ja niiden tuottamiseen kohdistuvaa kannustamista. (Saari & Pulkkinen 2009, 6.)

3.5.1 AAC ja Kuvakommunikaatio

AAC eli puhetta tukeva ja korvaava kommunikaatio, tulee sanoista augmentive and alternative communication. Tässä ihmisen yksilölliset kyvyt, tarpeet ja toiveet määrittelevät AAC-menetelmän valinnan. Eri arviointimenetelmät, arvioinnit ja havainnoinnit toimivat pohjana AAC-menetelmän valinnassa jokaiselle henkilölle yksilöllisesti. (Malm, Matero, Repo & Talvela 2006, 131,141.)

Kuvilla autetaan kehitysvammaista henkilöä ymmärtämään asioita kommunikoinnissa. Tärkeää on, että kyseinen henkilö ymmärtää kuvilla tuotetut sanamerkitykset ja sen, että ne saavat aikaan konkreettisia asioita. Tarkoituksena on saada henkilö myös vähitellen yhdistämään kuva ja tunne sekä niiden tarkoitus kyseisessä tilanteessa. Kuvien tarkoitus on siis toimia kommunikoinnin apuvälineenä ja selkiyttää asioita sekä tunteita sanoja konkreettisemmin. Kuvat ovat aina samoja, ja niihin voidaan myös aina tarpeen tullen palata useita kertoja. (Saari & Pulkkinen 2009, 6–7.)

3.5.2 Tukiviittomat

Tukiviittomilla tuetaan kommunikointia viittomalla avainsanoja puheen tueksi. Tarkoitus on viittoa vain viestin kannalta tärkeimmät sanat, jotta viestin ymmärtäminen helpottuu. Tukiviittomat ovat viittomakielestä lainattuja yksittäisiä viittomia, joita voidaan tarvittaessa yksinkertaistaa. Tukiviittomisessa ei käytetä viittomakielestä tuttuja rakenteita tai sääntöjä, vaan tukiviittomia käytettäessä käytetään puhutun kielen mukaista sanajärjestystä ja säännöstöä. Tukiviittominen on ilmeikästä kielenkäyttöä, osoittelua, eleitä, puhetta, eläväistä äänen käyttöä, viittomia ja ilmeitä. Tukiviittomia voidaan käyttää myös muiden kommunikointikeinojen kuten kuvien tai kirjoituksen tukena tai rinnalla. (Papunet 2013.)

Tukiviittomat voivat olla väliaikainen tai pysyvä kommunikointikeino. Sillä voidaan tukea lapsen puheen tuottamista, puhevammaisen lapsen tai jopa aikuisen puheen yrityksiä ja puheen kehitystä. Joskus puheen tuottamisen ja ymmärtämisen ongelmat voivat olla niin vaikeita, että tukiviittomista tulee pysyvä kommunikointikeino. Viittominen ei vähennä puhetta tai vaaranna kuulevan

henkilön puheen kehitystä, vaan se on tarkoitettu juuri tukemaan puhetta. (Papunen 2013.)

4 TOIMINNALLISTEN TAIDEMENETELMIEN HYÖDYNTÄMINEN

Toiminnallisten menetelmien käyttäminen surutyöskentelyssä kehitysvammaisen henkilön kanssa on toimiva keino luoda keskusteluille avoin ja sitä kautta toimintaan kannustava ilmapiiri. Tässä luvussa kerrotaan juuri näistä surutyöskentelyyn soveltuvista menetelmistä ja niiden toimivuudesta. Alaluvussa 6.4 avataan surutyöskentelyyn valmistautuminen ja alaluvussa 6.5 kerrotaan toiminnan toteuttamisesta. Alaluvussa 6.6 kerrotaan toiminnan päätöksestä ja seurannasta sekä niiden tärkeydestä.

Fidler & Fidlerin mukaan toiminta on prosessi, jossa tutkitaan, kekeillaan ja saavutetaan näyttöä ihmisen kyvyistä kokea ympäristöä, vastata sen haasteisiin ja selviytyä niistä, luoda uutta sekä kontrolloida omaa toimintaa ja ympäristöä. (Hautala, Hämäläinen, Mäkelä & Rusi-Pyykönen 2011, 33).

Toiminnan soveltuvuus asiakkaalle on tärkeää, kun halutaan sen toimivan asetettujen tavoitteiden mukaisesti. Toiminnan valinta on yksilöllinen prosessi, jossa työntekijältä vaaditaan taitoja koko prosessin hahmottamiseen. Työntekijän täytyy havainnoida toiminnan toteutumista asiakkaan kohdalla yksilöllisesti. Toiminta suunnitellaan asiakkaan taitoja ja valmiuksia tarkastellen. (Hautala, Hämäläinen, Mäkelä & Rusi-Pyykönen 2011, 123)

4.1 Kuvataide menetelmänä

Erilaisten taidemenetelmien käyttäminen kehitysvammaisten henkilöiden kanssa voi olla erittäin toimiva ja terapeutin työskentelymenetelmä. Taiteen avulla kehitysvammainen henkilö voi ilmaista itseään paremmin kuin sanallisesti ja tällä tavalla myös eri tunteet voivat tulla esille. Taidetta voi käyttää monin eri tavoin joko yksilö tai ryhmätyöskentelyssä. Kehitysvammaisille henkilöille taidemenetelmät soveltuvat juuri niiden monikäyttöisyyden vuoksi.

Työvälineinä maalaaminen ja piirtäminen ovat terapeutin ja hyviä itsensä ilmaisemismuotoja. Siinä kehitysvammainen henkilö saa itse valita työhönsä vä-

rit, joita käyttää. Hän saa valita täysin itse myös sen, mitä hän maalaa tai piirtää. Paperille ohjaaja voi esimerkiksi piirtää suuren ympyrän ”surun ympyrän,” johon kehitysvammaisen sitten piirtää. Tai jos ympyrän hahmottaminen on hankalaa, voi käyttää koko paperia. Aiheeksi annetaan kuitenkin suru ja se miltä tai miten se tuntuu? Lopputulos laitetaan talteen myöhempää käyttöä ja seuranta varten. Prosessin lopussa maalattuja tai piirrettyjä töitä voidaan sisällöllisesti vertailla.

Valittuna työvälineenä voi olla maalaaminen, jolloin sitä voidaan käyttää myös kaikissa yhteisissä suruprosessin tapaamisissa ja näin havainnoida suruprosessin etenemistä. Jos jokaisella kerralla työn aihe on sama, töistä nähdään mm. muuttuvatko värit työssä tai tuleeko työhön lisää elementtejä vai jääkö joku usein toistunut asia pois. Työstä voidaan myös keskustella yhdessä, kuten esimerkiksi siitä, mitä sen tekijä sillä haluaa kertoa. Viimeisellä tapaamisella töitä voidaan vertailla, näkyykö niissä muutosta ja keskustella miltä kehitysvammaisesta henkilöstä nyt tuntuu?

4.2 Musiikki menetelmänä

Musiikilla on terapeuttilinen voima, joka voi saada ihmiset rentoutumaan. Erityyisillä musiikkilajeilla saadaan aikaan erilaisia tunnetiloja. Nopeatempoinen musiikki voi ilostuttaa ja piristää, kun taas rauhallinen musiikkityyli voi rentouttaa ja saada aikaan rauhallisen mielentilan. Raskaalla sekä melankolisella musiikilla voi taas olla päinvastaisia vaikutuksia, ja ne voivat toisissa ihmisissä tuoda esiin jopa ahdistuneisuutta ja pelkoa. Musiikki voi toimia itse menetelmänä tai sitä voi hyödyntää taustalla rentouttavana tekijänä. Musiikki soveltuu yksilö- tai ryhmätyöskentelyyn kehitysvammaisten henkilöiden kanssa työskenneltäessä.

Musiikki on maalaamisen ja piirtämisen tavoin hyvin terapeutista ja vapauttavaa niille, jotka siitä pitävät ja osaavat nauttia. Musiikkiterapia on psykoterapian sovellus, jossa musiikkia käytetään psyykkisen kuntoutuksen apuna. Musiikkiterapiaa voidaan käyttää mm. kehitysvammaishuollossa, vanhustenhoidossa sekä mielenterveyshoidossa. (Jyväskylän yliopisto i.a.)

Työvälineeksi valittuna musiikki toimii kuten maalaaminenkin. Jokaisella kerralla voidaan käyttää samaa työvälinettä tässä tapauksessa musiikkia. Kehitysvammainen henkilö voi esimerkiksi valita hänelle annetuista soittimista, minkä tai mitkä hän haluaa ja muodostaa niillä haluamansa äänen. Kertojen edetessä voidaan seurata, miten soittimet vaihtuvat tai miten niiden sointi tai soittotapa muuttuu. Tärkeää on, että kaikki tuotos on kehitysvammaisen itsensä tekemää sitä mitenkään rajoittamatta. Musiikin avulla voidaan käydä kehitysvammaisen henkilön kanssa myös erilaisia tunnetiloja läpi soittamalla erilaista musiikkia. Jälleen aiheena toimii suru ja se miltä tai miten se tuntuu?

4.3 Liikunta menetelmänä

Liikunnalla on monia hyviä vaikutuksia henkilön fyysiseen, psyykkiseen ja sosiaaliseen terveyteen. Liikunnalla on vaikutusta myös henkiseen hyvinvointiin ja itsetuntoon. Liikunnan avulla pääsee osaksi sosiaalista kanssakäymistä, ja se tuo sisältöä päivään. (Teiska 2008, 9)

Liikunnalla on tunnetusti mieltä piristäviä vaikutuksia. Liikuntaan voi purkaa monenlaisia tunteita, niin positiivisia kuin negatiivisiakin. Liikunta väsyttää mutta samalla saa aikaan hyvän olon ja raukean tunteen. Kehitysvammaisten kohdalla liikunnan eri muotoja voidaan soveltaa kullekin henkilölle sopivaksi. Joillekin se voi tarkoittaa kävelylenkkiä ja toiselle tuolijumppaa. Liikunnalla on kokonaisvaltaisia vaikutuksia niin mieleen kuin kehoonkin. Liikuntaa voi taiteen ja musiikin tavoin harrastaa joko yksin tai ryhmässä.

Liikuntaa voi hyödyntää hyvin monella tavalla surun käsittelyssä. Liikuntaa voi olla mm. tanssi, juokseminen, hyppiminen, rentoutus tai vaikka kieriminen täysin siitä riippuen mihin henkilö pystyy. Kehitysvammainen saa itse valita tavan, miten hän haluaa ilmaista itseään ja sitä, miltä tai miten suru tuntuu. Tila voi olla liikuntasali tai vaikka kehitysvammaisen henkilön oma huone, kunhan se on rauhallinen ja siellä mahtuu liikkumaan. Myös ulkoilu on mahdollista. Jokaisesta tapaamisesta työntekijä voi kirjata ylös merkittävimpiä asioita, jotta niistä voidaan keskustella lopussa yhdessä, kuten musiikin ja maalaamisen tai piirtämisenkin osalta.

4.4 Valokuvaus menetelmänä

Valokuvalla voidaan tuoda esille asioita, joihin sanat eivät ihmisellä riitä. Valokuvaterapeuttisessa työssä on tarkoitus käyttää asiakkaalle tärkeitä valokuvia, jotka toimivat apuna asiakkaan itsehavainnoinnissa, ymmärryksessä ja muutoksessa. Valokuvien kautta eläytymällä aistit herkistyvät ja tunteet ja muistot tulevat esille. Valokuvien avulla voidaan myös päästä menneisyyden muistoihin,

nykyhetkiin ja tulevaisuuteen. Valokuvaaminen voi kehitysvammaisen henkilön kohdalla toimia hyvinkin voimaannuttavana kokemuksena.

Valokuvaterapiaa voidaan käyttää kriisien ja traumaattisten kokemusten hoidossa. Kriisillä tarkoitetaan esimerkiksi sairastumisen, avioeron, omaisen menettämisen, kasvuun liittyvien kehityskriisien ja onnettomuuden aiheuttamia kriisien tuomaa henkistä kuormaa. Valokuvaterapian menetelmiä voidaan käyttää juuri näissä edellä mainituissa tilanteissa avuksi, kun tuetaan henkilön omaa selviytymistä ja autetaan etsimään hänen omia voimavarojaan. Tavoitteena kyseisessä työssä on psyykkisten häiriöiden syntymisen ennaltaehkäisy. (Halkola 2009, 107.)

Valokuvausta voidaan siis hyödyntää myös kehitysvammaisten kanssa surutyöskentelyssä. Kehitysvammainen henkilö voi valokuvaamalla luoda itselleen paremman minäkuvan silloin, kun kuvaamisen kohteena on hän itse. Tällaisessa tapauksessa kameraa voi käyttää ohjaaja tai joku muu henkilö. Valokuvauksen aiheeksi voidaan antaa, miten tai miltä suru tuntuu, jolloin kehitysvammainen saa itse valita mitä kuvaa ja kuvauksen jälkeen kertoa haluamallaan tavalla omista kuvistaan. Valokuvaamisen voi yhdistää myös muun muassa liikuntaan lähtemällä ulos kävelylle kamera mukana. Kävelyllä henkilö saa vapauden kuvata, mitä itse haluaa. Valokuvaaminen soveltuu muiden menetelmien tavoin yksilö- tai ryhmätyöskentelyyn.

5 OPPAAN RAKENTAMINEN

Produktimallisessa opinnäytetyössä lopullisena tuotoksena on aina jokin konkreettinen tuote, kuten portfolio, tapahtuma, messu- tai esittelyosasto, ohjeistus, opas tai kirja. Toiminnallisia opinnäytetöitä yhdistää visuaalisin ja viestinnällisin keinoin luotu kokonaisilme, josta voi tunnistaa tavoitteena olleet päämäärät. Toiminnallisen opinnäytetyön tuotteen kirjalliset tuotokset on suunniteltava kohderyhmää palveleviksi ja ilmaisu on mukautettava tavoitetta, vastaanottajaa sekä viestintätilannetta hyödyttäväksi. (Vilkka & Airaksinen 2003, 51–53.)

Hyvää opasta luodessa tulee miettiä mielikuvia, joita kohderyhmälle halutaan viestittää oppaalla. Opasta tehdessä tulee miettiä muun muassa oppaan koko, luettavuus, tekstin koko, kirjoitustyyli ja paperin laatu, joka voi vaikuttaa tuotteen luotettavuuteen. Oppaan tarkoituksena on erottua muista vastaavista töistä edukseen ja siksi sen tulisi olla yksilöllinen ja persoonallinen. Ensisijaisia kriteereitä produktin tuotteelle ovat tuotteen käytettävyys kohderyhmässä ja käyttöympäristössä, asiasisällön sopivuus kohderyhmälle, oppaan houkuttelevuus, informatiivisuus, selkeys ja johdonmukaisuus. Opasta, ohjeistusta, tietopakettia tai käsikirjaa luodessa on huomioitava erityisesti lähdekritiikki. Lähteitä hankkiessa täytyy tarkasti miettiä, mistä tietoa etsii ja ottaa, kuten internet, kirjallisuus, lehdet, lait, tutkimukset, artikkelit. (Vilkka & Airaksinen 2003, 51–53.)

Me rakensimme oppaan selkeäksi ja helposti luettavaksi. Halusimme, että opasta voidaan käyttää käytännön tilanteissa ja että se on työntekijöille helposti lähestyttävä. Opasta rakentaessamme olemme ottaneet huomioon työntekijöiden palautteen ja mielipiteet. Mielestämme oppaassa tuli olla alussa lyhyesti teoriaa aiheesta ennen varsinaisia työskentelymenetelmiä, jotta työntekijä saa nopeasti tarvittavat tiedot ennen surun käsittelyn aloittamista kehitysvammaisen henkilön kanssa. Lisäsimme oppaaseen myös kuvia, jotka koimme tärkeiksi menetelmien havainnollistamisen keinoiksi.

6 OPINNÄYTETYÖN PROSESSI

6.1 Työn tarkoitus

Työmme tavoitteena oli tehdä suru ja sen käsittely tutummaksi niin kehitysvammaisille henkilöille kuin heidän kanssaan työskenteleville työntekijöillekin. Suru ja sen käsittely ovat vaikeita asioita kaikille ihmisille, mutta koemme sen olevan vielä haastavampaa kehitysvammaisille henkilöille jo pelkästään heidän vammastaan johtuen. Surun läpikäymisessä on tärkeää jo pelkästään sen läpikäyminen puhumalla jonkun ihmisen kanssa. Kehitysvammainen henkilö ei välttämättä kykene suulliseen kommunikointiin ja siksi surusta ja sen tuomista muista tunteista puhuminen voi jäädä kokonaan pois. Suru voi tällä tavalla jäädä kokonaan käsittelemättä ja silloin hänelle voi ilmetä sen seurauksena muita oireita, kuten esimerkiksi masennusta, aggressiivisuutta tai jopa fyysisesti ilmaantuvia oireita.

Konkreettinen työn tavoite oli luoda opas Rinnekodin asumisyksikköön Vantaalle. Oppaaseen on kerätty surun käsittelyn menetelmiä ja niiden selkeät ohjeistukset työntekijöille, jotka työskentelevät kehitysvammaisten henkilöiden kanssa. Oppaan tarkoituksena on toimia apuvälineenä käsiteltäessä surua yhdessä kehitysvammaisen henkilön kanssa. Oppaassa on surun käsittelyyn soveltuvia menetelmiä käytettäväksi yksilö -ja ryhmäkohtaiseen työskentelyyn ja niitä voidaan hyödyntää kertaluontoisena työskentelynä tai pidemmällä aikavälillä sessiluontoisesti.

6.2 Rinnekoti toimintaympäristönä

Rinnekodin toiminta on alkanut diakonissalaitoksen toimintana jo vuonna 1927 Helsingissä. Helsingistä sen toiminta siirtyi vähitellen Skogby -nimiselle maatilalle Pohjois-Espooseen, joka tarjosi kehitysvammaisten henkilöiden hoitamiseen paremmat tilat ja olosuhteet. Vuonna 1957 Rinnekoti-säätiö irtautui diakonissalaitoksen toiminnasta ja siitä tuli itsenäinen. Keskeinen henkilö kehitysvammaisten henkilöiden hoitotyössä Rinnekodilla oli sisar Aino Miettinen, joka toimi Rinnekodin johtajattarena vuoteen 1959 asti. (Rinnekotisäätiö. i.a.)

Rinnekoti-säätiö tarjoaa kunnille ja erityishuoltopiireille sosiaali -ja terveyshuollon palveluja sekä opetustoimen palveluja. Rinnekoti-säätiön asiakkaita ovat muun muassa kehitysvammaiset, heidän omaiset ja kunnat. Palvelut soveltuvat kuitenkin myös muille erityisryhmille, kuten esimerkiksi autistisille henkilöille. Rinnekodin arvoja ovat lähimmäisyys, asiantuntijuus ja hyvä elämä. (Rinneko-tisäätiö. i.a.)

Työstämme hyötyvät Rinnekodin kehitysvammaisten henkilöiden kanssa työskentelevät työntekijät, jotka voivat hakea työstämme apua tilanteisiin, jossa surun läpikäyminen asiakkaan kanssa on ajankohtaista ja myös tilanteisiin, jossa suruun liittyviä tunteita käydään läpi, kun tarkoituksena on tehdä suru ja siihen liittyvät tunteet tutuiksi. Tällä tavoin koemme myös kohderyhmämme hyötyvän työstämme. Kohderyhmällä tässä tarkoitamme siis eriaasteisen kehitysvamman omaavia henkilöitä. Ymmärretyksi tulemisen tunne ja mieltä painavien asioiden työstäminen on tärkeää myös kehitysvammaiselle henkilölle, ja siksi koemme tämän työn tärkeäksi ja hyödylliseksi.

Koska vammaisen ihmisen tarpeet ovat pääosin samanlaiset kuin muidenkin, hänellä tulee olla samanlaiset mahdollisuudet niiden tyydyttämiseen. Yhteiskunnassa eläminen ei yksinään riitä turvaamaan vammaisen ihmisen hyvää elämää, vaan tarvitaan todellista inklusiota eli mukaan ottamista, joka on mahdollista vain vammaisuuden hyväksymisen, tiedon ja toimivien ihmissuhteiden varassa. (Kaski ym. 2009, 163.)

6.3 Työprosessin kuvaus

Prosessin suunnittelun ja työstämisen aloitimme omien aikaisempien kokemustemme pohjalta kehitysvammaisten henkilöiden ohjaajina. Surun käsittelyn menetelmiä ei ollut saatavilla niissä tilanteissa, joissa niitä olisi tarvittu. Tällöin kehitysvammaisen henkilön kokema suru ja sen tuomat muut tunteet jäivät ohjaajan työssä vähäiselle huomiolle tai kokonaan käsittelemättä. Silloin huomasimme, että tämän kaltaisille menetelmille olisi käyttöä ja tarvetta. Prosessi sai tällä tavalla luonnolliseksi muodokseen produktin, jossa tarkoituksena oli tuottaa opas. Oppaaseen oli tarkoitus koota menetelmiä ja niiden ohjeistukset surun käsitteilyyn kehitysvammaisen henkilön kanssa.

Yhteistyötahona oli Rinnekoti ja meillä oli mahdollisuus toteuttaa kehittelemämme menetelmiä Rinnekodin asumisyksikössä Vantaalla. Asumisyksiköstä ryhmätyöskentelyn tapaamiskertoihin osallistui neljä kehitysvammaista henkilöä. Tapaamiskertojen ohella keräsimme aineistoa erilaisista lähteistä opinnäytetyön raporttia varten. Teoria-aineisto toimi myös hyvänä pohjana oppaan luomisessa. Opas rakentuikin tapaamiskertojen ja teoria-aineiston sekä saadun palautteen pohjalta. Kirkollisista näkökulmaa lähteiden lisäksi työhön saimme Hyvinkään seurakunnan työntekijä Ari-Pekka Laaksolta.

Opinnäytetyön raportti ja opas ovat rakentuneet samanaikaisesti työprosessin aikana. Oppaaseen tulevien selkeästi avattujen menetelmien takia pystyimme työstämään opasta eteenpäin aina Rinnekodilla käytyjen ohjauskertojen jälkeen, jolloin opas rakentui myös eteenpäin säännöllisesti. Tällä tavalla onnistuimme myös paremmin aikatauluttamaan oppaan valmistumista. Oppaan rakentuessa saimme palautetta Vantaan asumisyksikön työntekijöiltä ja huomioimme ne lopullisessa oppaassa. Opinnäytetyön raportti on rakentunut eteenpäin vielä oppaan jälkeenkin, sillä tällä tavalla pystyimme paremmin huomioimaan saamamme palautteet. Valmis opas ja opinnäytetyön raportti luovutetaan Rinnekodille Vantaan asumisyksikköön.

6.4 Toimintaan valmistautuminen

Ohjaajan valmistautuessa käsittelemään surua kehitysvammaisen kanssa tulee hänen samalla valmistautua keskustelemaan ja prosessoimaan vaikeitakin aiheita. Ohjaajan tulisi kerätä valmiiksi tarvittavat välineet, kuten kynät, paperit, soittimet ja muu tarpeellinen. Toimintaan valmistautuessa sovitaan asiakkaan kanssa tapaamisten määrä, johon 4–8 kertaa olisi suositeltava, mutta menetelmiä voidaan hyödyntää myös yksittäisillä tapaamiskerroilla.

Prosessissa toimintakertojen määrä ja niiden ajat ovat hyvä sopia heti toiminnan aluksi, jotta toiminnan päätyminen on myös kaikille osapuolille selvää. Kehitysvammaisen kanssa sovitaan myös valmistautumisvaiheessa käytettävä työväline, jota hyödynnetään keskustelun ja surun käsittelyn apuna. Työvälineistä voidaan käyttää joka tapaamisella samaa menetelmää tai hyödyntää useaa menetelmää soveltaen tapaamisten ja asiakkaan oman halun mukaan.

Tapaamiskerroilla on hyvä säilyttää niin sanottu punainen lanka, esimerkiksi ”miltä suru tuntuu,” joka voi toimia tapaamisia yhdistävänä tekijänä ja joka näkyy jokaisella tapaamiskerralla jossakin valitussa menetelmässä. Tapaamisissa voidaan kuitenkin käyttää jokaisella kerralla erilaista teemaa. Tapaamiskertojen määrästä riippuen teemoja voivat olla mm. sallivan ja turvallisen ilmapiirin luominen, tämänhetkinen elämäntilanne ja koettu menetys, minä ja minun ympäristöni, tunteet ja tunnekasvatus, oma elämäнкаari ja voimavarat, muistot ja muistelu sekä tulevaisuuteen suuntautuminen. (Tuettu suru -projekti 2004, 53–59.)

Säännöllisillä tapaamisilla pystytään luomaan tuttua ja turvallista toimintaa kehitysvammaiselle henkilölle ja muodostetaan luotettava suhde työntekijän ja kehitysvammaisen henkilön välille. Surun käsittelytapaamisissa tärkeää on varata rauhallinen tila, jossa valittua työmenetelmää on mahdollisuus toteuttaa. (Tuettu suru -projekti 2004. 53–59.)

Suruprosessin käsittelyssä ohjaajan tulisi olla aina sama, jotta prosessi voi edetä johdonmukaisemmin ja luottamus säilyy asiakkaan ja ohjaajan välillä koko prosessin ajan. Ohjaajan tulisi selvittää valmistautuessaan tilanteen taustoja ja olla asiakkaan tiedoista ajan tasalla. Tietojen selvittäminen voi tapahtua myös

ensimmäisellä tapaamisella, ja niitä voidaan käsitellä yhdessä kehitysvammaisen henkilön kanssa.

6.5 Toiminnan toteutus

Toimintakerrat suunnitellaan aina ennen seuraavaa kertaa valmiiksi, jolloin suunnitelmaa voidaan laatia myös edellisen tapaamiskerran pohjalta. Suunnittelussa pitää jättää tilaa myös tapaamiskerralla syntyville keskusteluille ja mahdollisuuksille poiketa suunnitelmasta. Tapaamiskerroilla käsitellään surua eri menetelmiä hyödyntäen ja keskustelun tukena.

Toiminnan toteutuksessa on kyse yhtenäisestä menetelmien hyödyntämisestä surun käsittelyssä. Tapaamisissa tulisi säilyttää sama runko: aloitus, jossa voidaan esimerkiksi kerrata edellistä tapaamista ja puhua kuulumisia tai laulaa vaikka joku laulu. Aloituksen jälkeen mennään itse aiheeseen ja käsitellään sitä työvälinettä hyödyntäen. Työskentelyvaiheessa voidaan hyödyntää myös leikkejä, satuja, pelejä, rentoutumista tai mielikuvaharjoitteita. Viimeisenä vaiheena on työskentelyn päätös jolloin voidaan jälleen esimerkiksi laulaa laulu, pitää lyhyt rentoutus tai jutella yleisistä aiheista. Viimeisenä siistitään yhdessä paikka, ja ohjaaja kertoo mahdollisen seuraavan tapaamiskerran ajan. (Tuettu suru -projekti 2004.)

6.6 Toiminnan päätös ja seuranta

Asiakkaan kanssa on toimintaan valmistauduttaessa sovittu yhdessä viimeinen tapaamiskerta, johon on hyvä valmistautua yhdessä asiakkaan kanssa jo edellisellä tapaamiskerralla. Päätöskerralle suunniteltu toiminta voi olla aikaisempia toimintakertoja yhdistävää toimintaa ja samalla myös vapaampaa, jolloin jää aikaa yhteisille keskusteluille. Toiminnan päätöskerralla voidaan myös käydä ryhmän tai yksilön kanssa läpi yhdessä tehtyjä toimintoja, jolloin asiakas saa mahdollisuuden jakaa omia mielipiteitään.

Tehtyä toimintaa seurataan säännöllisesti toimintakertojen ohella raportoimalla ja ottamalla ylös tärkeitä asioita. Kyseisiä asioita voivat olla esimerkiksi lähtötilanne, tapahtuneet muutokset ja tilanne nykyään. Seurannan laajuus ja sisältö riippuu toiminnan tavoitteista ja toimintakertojen määrästä. Seuranta voidaan kohdistaa koko ryhmän yhteiseen tavoitteeseen tai/ja se voi kohdistua yksilön kanssa tehtävään työhön. Useiden toimintakertojen seurantaa on hyvä suorittaa heti toteutetun toiminnan jälkeen, jolloin toiminnan aikana esille tulleet asiat ovat tuoreena mielessä ja tällöin helpommin raportoitavissa. Pitkäjänteisen seurannan avulla voidaan paremmin tulkita ryhmän tai yksilön edistymistä ja tavoitteisiin pääsyä. Seurannan avulla voidaan myös tehdä päätöksiä mahdollisista jatkotoimenpiteistä.

6.7 Ryhmätapaamisten suunnittelu ja toteutus

Kävimme tutustumassa kehitysvammaisten asumisyksikköön Vantaalla, jossa pitäisimme tapaamiskerrat. Keskustelimme silloin asumisyksikön ohjaajien kanssa heidän toiveistaan ja ohjaussuunnitelmastamme. Yhdessä asumispalvelun ohjaajien kanssa mietimme sopivaa ryhmän kokoa ja päädyimme viiteen kehitysvammaiseen asiakkaaseen, jotka Rinnekodin työntekijät saivat asukkaistaan valita. Toivoimme, että ryhmä olisi aina sama, jotta lyhyellä ajalla suorittamamme toiminta olisi mahdollisimman onnistunut kokemus kaikille osapuolille ja luottamus voisi syntyä meidän ja ryhmään osallistuvien välille. Lopulta ryhmään osallistui neljä kehitysvammaista henkilöä, jotka osallistuivat kaikkiin tapaamis-

kertoihin, yhtä tapaamiskertaa lukuunottamatta, jolloin ryhmästä puuttui yksi henkilö. Jokaiselle tapaamiskerralle suunnittelimme ja toteutimme eri surutyökentelyn menetelmiä.

Ryhmän jäsenet olivat iältään 20–60-vuotiaita lievästi kehitysvammaisia. Ryhmässä oli kaksi miestä ja kaksi naista. Ryhmän jäsenet ovat ohjatusti omatoimisia ja käyvät päivisin jokainen erilaisissa työtoiminnoissa. He kommunikoivat puheella ja yksi ryhmäläinen käytti puheen tukena tukiviittomia.

Asumisyksikön toiminta tämänhetkisisissä tiloissa tulee loppumaan ja siksi ohjaajat olivat hyvin kiinnostuneita aiheestamme. Muuton tuomat muutokset voivat aiheuttaa monissa asukkaissa erilaisia tunteita, joita heidän kanssaan ohjaajat myöhemmin joutuvat käsittelemään. Sovimme yksikön ohjaajien kanssa tapaamisten määräksi neljä kertaa. Koimme tämän sopivaksi määräksi ja vielä mahdolliseksi järjestää molempien aikatauluihin sopivaksi.

6.7.1 Ensimmäinen tapaamiskerta

Ensimmäiselle ryhmän tapaamiskerralle suunnittelimme tutustumista edistäviä leikkejä, joihin liitimme myös tunteet opinnäytetyömme aiheesta johtuen. Suunnittelussa huomioimme työnjaon, jotta kumpikin tietää roolinsa. Haastetta suunnitteluun toi se, ettemme tienneet ryhmään osallistuvista henkilöistä vielä mitään. Leikkeihin kuluvaa aikaa oli myös vaikea etukäteen arvioida ryhmäläisten taidoista ja kehitysvamman asteesta tietämättä. Huomasimme heti ensimmäisellä kerralla toimintaa järjestäessä ryhmäläisten erilaisia taitotasoja, niin ymmärryksessä, lukemisessa kuin kirjoittamisessakin. Joissakin asioissa avustimme ja johdattelimme erilaisilla tavoilla ryhmäläisiä, jotta he saivat onnistumisen kokemuksia ja rohkeutta yrittää myös itsenäisesti. Kehuimme ja kannustimme jokaista leikkiin osallistujaa, ja ketään ei pakotettu osallistumaan mihinkään, mihin hän ei itse halunnut.

Huomasimme että selkeä ohjeistus leikeissä ja toiminnan suunnittelu asiakkaiden kykyjen mukaan on erittäin tärkeää. Myös ohjaajana oman esimerkin näyt-

täminen voi olla tarpeellista. Ensimmäisellä kerralla käytimme kortteja, joihin olimme piirtäneet erilaisia tunteita ilmaisevia hymiöitä. Näitä tunnekortteja käytimme jokaisella tapaamiskerralla. Annoimme ohjeeksi ottaa tunnekorteista kolme kuvaa, jotka vastaavat kysymykseen ”miltä nyt tuntuu?” Yksi ryhmäläisistä otti vain kaksi kuvaa, iloisen ja surullisen. Hän kertoi olevansa surullinen, koska isä oli kuollut ja iloinen, koska viikonloppuna on hänen syntymäpäivänsä. Tämä oli mielestämme hyvä esimerkki siitä, kuinka vastakkaisia tunteita voi tuntea ja miten kehitysvammainen henkilö ne ymmärtää.

Huomiomme toimintaa pitäessä yhden asiakkaan käyttävän kommunikoinnin tukena tukiviittomia ja kahden ryhmäläisen heikon lukutaidon. Ryhmää ohjatesa kiinnitimme huomiota seuraavaa kertaa ajatellen istumajärjestykseen sekä puheenvuorojen antamiseen, jotta hiljaisemmat osallistujatkin saisivat sanoa asiansa. Mielestämme aito kiinnostus asiakkaiden sanomisiin on todella tärkeää, jotta jokainen tulee kuulluksi ja heitä ymmärretään.

6.7.2 Toinen tapaamiskerta

Aluksi käytimme tunnekortteja, niiden avulla ryhmäläiset saivat kertoa heidän senhetkisiä tunteitaan. Toiselle kerralle suunnittelimme menetelmäksi piirtämisen ja sen hyödyntämisen. Piirsimme isolle paperille valmiiksi ihmishahmon, johon tapaamiskerralla ryhmäläiset piirsivät ”missä suru tuntuu?” Jokainen sai valita värin ja sen mitä ja mihin kohtaan ihmishahmoa surun piirsi. Paperille syntyi sydämen kohdalle sydän, pään kohdalle ympyröitä, varpasiin musta läiskä. Seuraavana ihmishahmoon piirrettiin ilo samalla tavalla kuin suru. Nyt paperille tuli lisää sydämiä, hymyilevä suu, keltaista ja vihreää väriä käsiin. Kävimme tämän jälkeen yhdessä läpi, minkä värisiä eri tunteet ovat. Levitimme pöydälle värikortteja ja tunnekorteista näytimme tunteen, jonka väriä mietimme yhdessä. Viimeiseksi ryhmäläiset piirsivät isolle paperille, mitä tulee mieleen surusta ja toiselle paperille, mitä tulee mieleen ilosta.

Huomioimme toimintaa tehdessä, kuinka ”värikooditettu” meidän maailmamme on ja kuinka eri tavalla kehitysvammaiset niistä ajattelevat. Surua piirrettäessä

ei tullut mustia asioita paperille yhtään, vaikka omassa mielessämme surun väri olisi juuri musta. Myös hyvin tiiviiksi ja intensiiviseksi rajattu aihe osoittautui ryhmäläisille liian raskaaksi käsitellä heidän työpäiviensä jälkeen. He eivät jaksaneet hyvin kuunnella ja keskittyminen annettuihin ohjeisiin oli levotonta. Otimme välissä heidän toivomaansa tunnepantomiiimia, jota jo edellisellä kerralla leikimme. Tällä tavalla ryhmäläiset saivat tauon varsinaisesta toiminnasta ja jaksoivat näin paremmin keskittyä loppuun asti. Lopuksi vielä keskustelimme yhdessä, jotta jokainen sai vielä mahdollisuuden puhua ja kertoa omista ajatuksista sekä tunteista.

6.7.3 Kolmas tapaamiskerta

Kolmannelle kerralle suunnittelimme musiikin hyödyntämistä surusta puhuttaessa. Aluksi kuitenkin käytimme ryhmäläisille jo tuttuja tunnekortteja ja kävimme läpi kaikkien kuulumisia. Tunnelma oli aiempiin kertoihin verrattuna väsynyt, mikä näkyi ryhmäläisten keskittymisessä ja motivaatiossa. Yksi ryhmäläisistä oli poissa ja tämä vaikutti ryhmän yleiseen toimimiseen huomattavasti.

Olimme ottaneet mukaan paljon erilaista musiikkia. Tarkoituksena oli käydä läpi erilaisia tunnetiloja musiikin kautta. Esillä oli myös tunnekortit, joita ryhmäläiset käyttivät apuna oman mielipiteensä ilmaisemisessa. Soitimme erilaisia kappaleita ja kysyimme ”mikä tunne tulee mieleen tästä kappaleesta?” tai ”millaisen tunteen tämä musiikki saa sinussa aikaan?” Ryhmäläisten väsymys näkyi siinä, etteivät he jaksaneet miettiä musiikin tuomaa tunnetta vaan alkoivat puhua yleisesti musiikin kuuntelusta ja muista asioista. Omalla esimerkillämme ohjasimme ryhmää musiikin tuomien tunnetilojen pohdintaan ja kyselimme ”olisiko tämä iloista vai vihaista musiikkia?”, jolloin saimme paremmin vastauksia heiltä.

Musiikin kuuntelun jälkeen keskustelimme asioista, jotka tekevät heidät surulliseksi. Surulliseksi tekeviä asioita heidän mielestään oli lemmikkieläimen kuolema, äidin tai isän kuolema, äidin sairaus, idolin kuolema. Kysyimme tämän jälkeen mikä auttaa suruun ja vastauksiksi saimme: hautausmaalla käynti, yksin

oleminen ja kukkien vienti haudalle. Kaikki ryhmäläiset osallistuivat keskusteluun ja jäivät vielä pohtimaan keskustelun aihetta tapaamiskerran jälkeen.

Musiikin kuuntelun aikana ryhmäläiset seurasivat asumisyksikön ohjaajien liikkeitä ja muiden asukkaiden toimia ja huomasimme, etteivät ohjaajat kuitenkaan ottaneet kontaktia ryhmäläisiin heidän yrityksistään huolimatta. Tämä helpotti omaa toimintaamme, kun saimme rauhassa ohjata ryhmää. Musiikin kuuntelun jälkeen vielä keskustelimme lyhyesti yleisistä asioista ja heidän tunnelmistaan. Muistutimme myös seuraavan kerran olevan viimeinen ja pyysimme heitä antamaan seuraavalla kerralla palautetta tapaamisista.

6.7.4 Neljäs tapaamiskerta

Viimeisen tapaamiskerran aloitimme samoin kuten aiemmatkin, tunnekorteilla ja kuulumisien vaihtamisella. Tunnekorteista kaikki valitsivat iloisia tai pirteitä ilmeitä ja kertoivat viikonlopun ja työpäivän sujuneen hyvin. Kuulumisissa he kertoivat laivamatkasta, äidin luona vierailusta ja mökillä käynnistä. Kuulumisten jälkeen lainasimme asumisyksikön kameraa ja lähdimme yhdessä ulos läheiseen metsään kävelemään ja kuvaamaan tunnetiloja.

Kuvauksessa annoimme tehtäväksi näyttää eri tunteita, miten kukin itse halusi. Teimme myös yhdessä tunnepatsaita, jolloin valitsimme tunteen. Toinen meistä teki ryhmäläistä tunnetta ilmaisevan patsaan asettelemalla heidän käsiänsä ja kehoja eri asentoihin ja ohjaamalla ilmeitä ja toinen sitten kuvasi sen. Kuvissa näkyi muun muassa viha, kun yksi ryhmäläinen yritti kaataa puuta työntämällä ja ystävyys kun ryhmäläiset kävelivät kädet toistensa harteilla. Kuvissa näkyi myös iloisia kurkistuksia puun takaa, ihmetteleviä ilmeitä kivellä, pohtiva ilme roskikseen nojaten ja surupatsas joka oli ryhmäläisistä tehty yhteiskuva.

Kuvaamisen jälkeen palasimme sisälle ja katsoimme yhdessä kuvat kamerasta ja muistelimme mitä tunteita mikäkin kuva ilmensi. Kuvien katselu oli ryhmäläisistä mukavaa ja he nauroivat kuville yhdessä. Lopuksi palautimme kameran ohjaajille ja pyysimme heitä katsomaan kuvia yhdessä ryhmäläisten kanssa suu-

remmalta näytöltä, koska se ei nyt ollut teknisistä ja ajallisista syistä mahdollista. Viimeisenä keräsimme suullisesti vielä palautetta ja mielipiteitä kokoontumisista ryhmäläisiltä.

6.8 Työntekijöiltä saatu palaute oppaasta

Työntekijöiltä keräsimme palautetta oppaasta sähköpostilla lähetetyllä lyhyellä kyselylomakkeella. Palautteessa kysyimme mielipiteitä tekemäämme oppaaseen liittyen. Ensimmäisenä kysyimme ajatuksia oppaan sisällöstä ja seuraavassa kysymyksessä sen ulkoasusta. Kolmantena työntekijät saivat kertoa palautetta oppaan hyvistä ja huonoista puolista sekä viimeisenä yleisesti heidän omia ajatuksiaan oppaaseen liittyen. Palautteeseen vastasivat ne työntekijät, jotka olivat läsnä ensimmäisellä suunnittelukerralla, jossa keskustelimme tulevasta työskentelyprosessista rinnekodin asumisyksikössä. Palautteen saamisen juuri näiltä työntekijöiltä koimme tärkeäksi, koska he olivat prosessissa mukana alusta asti.

Saamamme palaute oli positiivista. Oppaan sisältö oli työntekijöiden mukaan kattava, mielenkiintoinen sekä monipuolinen. Opas sai kiitosta siitä löytyvästä teoriasta ja käytännön menetelmistä. Opas oli heidän mielestään selkeä ja helpposti luettava.

Ulkoasuun liittyvä palaute koski oppaasta löytyviä kuvia, jotka koettiin menetelmiä havainnollistavina ja opasta elävöittävinä. Yleistä palautetta oppaasta saimme sen hyvistä ja monipuolisista käyttömahdollisuuksista. Positiivista palautetta saimme myös sen sisältämistä konkreettisista menetelmistä tunteiden käsittelyssä yhdessä kehitysvammaisten henkilöiden kanssa. Kokoamamme menetelmät koettiin myös asukkaille mielekkäiksi menetelmiksi käsitellä tunteita.

7 POHDINTA

Opimme tätä prosessia tehdessämme paljon kehitysvammaisten henkilöiden kanssa työskentelystä ja voimme hyödyntää näitä kyseisiä keinoja ja menetelmiä myös tulevaisuudessa omilla työpaikoillamme. Kehitysvammaisten parissa tehtävä työ voi olla haastavaa monella eri tavalla ja siksi kaikki mahdolliset työn apuna käytettävät menetelmät ovat työympäristöön tervetulleita. Aihe tulee myös mielestämme aina olemaan ajankohtainen ja siksi sen esille tuominen on tärkeää.

Olemme pohtineet paljon surutyötä ja surun tuomien tunteiden läpikäymistä työmme edetessä. Mielestämme jokaisella ihmisellä tulee olla tasavertainen oikeus ja mahdollisuus omien tunteiden prosessointiin tavalla tai toisella. Surun työstäminen on siis tärkeää jokaiselle ja sen loppuun käsittely vaikuttaa ihmisen hyvinvointiin merkittäväällä tavalla.

Koska omat työpaikkamme ovat olleet asumispalvelun muotoja, halusimme myös, että yhteistyötahomme on vastaavanlainen työympäristö. Asumispalveluissa työntekijä tuntee yleisesti ottaen asiakkaan hyvin, jolloin esimerkiksi juuri nämä surun työstämistilanteet voivat olla vähemmän haasteellisia ja niitä voi olla helpompi lähteä työstämään. Luottamus asiakkaan ja työntekijän välillä on ehdoton, jos halutaan toimiva vuorovaikutuksellinen tilanne. Asumispalveluissa asiakkaiden vaihtuvuus ei myöskään ole niin runsasta, jolloin asiakas saattaa tuntea olonsa kotoisammaksi ja sitä kautta rennoksi ja turvalliseksi. Asumispalvelun tuoma ympäristö on siis mielestämme esimerkillinen, kun toteutetaan surun käsittelyn eri menetelmiä

Koska kehitysvamman muotoja on paljon, tarkoittaa se myös, että kehitysvammaisten henkilöiden kirjo on laaja. Tämän takia työntekijä voi kokea haasteeksi löytää juuri se oikea kommunikointikeino ja menetelmä surun läpikäymiseen yhdessä asiakkaan kanssa. Tämä oli syynä siihen, miksi halusimme tuoda selkiyttäviä menetelmiä ja keinoja surun käsittelyyn oppaan muodossa, josta työntekijä voi saada ideoita ja apua omaan työhönsä.

7.1 Eettisyys

Eettisyyden huomioiminen työprosessissamme oli hyvin tärkeää, koska työskentelimme täyttää ymmärrystä vailla olevien kehitysvammaisten henkilöiden kanssa. Työssämme huomioimme eettisyyden muun muassa kertomalla ryhmäläisistä vain tiedot, joista heitä ei voida tunnistaa yksityisyyden suojaamiseksi. Keskinäisessä vuorovaikutuksessamme huomioimme eettisyyden siten, ettemme puhuneet julkisesti ryhmäläisistä nimillä tai asumisyksiköstä tunnistettavasti. Myöskään asumisyksikköä emme tekstissä kuvaa kaupunkia tarkemmin, jotta sitä ei tunnistettaisi työstä. Oppaassa esiintyvissä kuvissa ei näy henkilöitä, koska emme saaneet kuvauslupia. Halusimme kuitenkin kuvia elävöittämään opasta ja siksi kuvasimme siten, ettei kuvissa esiinny tunnistettavissa olevia henkilöitä. Oppaan eettisyydessä on otettu huomioon myös sen myöhempi käyttömahdollisuus muissa työympäristöissä. Tämän huomioimme siten, että opas on tehty soveltumaan kaikille kehitysvammaisten henkilöiden kanssa työskenteleville työntekijöille. Oppaassa ei siis ole erityisesti tehty näkyväksi Rinnekodin omaa toimintamallia, sen asumisyksikköä Vantaalla eikä sen asukkaita.

Ennen varsinaisen työn aloittamista teimme myös virallisen yhteistyösopimuksen Rinnekodin kanssa. Lupa saatiin ensin suullisesti, jotta pystyimme aloittamaan työskentelyn ja pian sen jälkeen sopimus tehtiin myös kirjallisesti. Vaitiolovelvollisuuden tarkka noudattaminen on yleisesti hyvin tärkeää, mutta etenkin surua käsiteltäessä vaitiolovelvollisuus on erityisen tärkeää, koska suruprosessi on jokaiselle hyvin henkilökohtainen asia. Kehitysvammaisten henkilöiden kohdalla eettisyys tulee ottaa huomioon myös ohjaajan omien puheiden, tekemisien ja mielipiteiden kohdalla. Tämä tarkoittaa sitä, että ohjaajan tulee pystyä tarvittaessa luopumaan omista näkemyksistään ja keskittymään ainoastaan ohjattavan tilanteeseen. Tämän huomioimme itse ohjatessamme, emmekä ilmaiseet omia mielipiteitämme liikaa vaan rohkaisimme ryhmäläisiä kertomaan heidän omat mielipiteensä ja annoimme jokaiselle mahdollisuuden kertoa itsestään haluamiansa asioita.

7.2 Luotettavuus

Oma työskentelymme on luotettavuutta ajatellen tärkeää. Luotettavuuden täytyy näkyä prosessin kaikissa osa-alueissa niin kirjoittamisessa kuin itse toiminnallisessa työskentelyssäkkin asiakkaiden kanssa. Kirjoittamisessamme luotettavuus näkyy teorian käyttämisessä ja sen pohjalta luoduissa käsityksissä ja mielipiteissä. Toiminnallisessa työskentelyssä asiakkaiden kanssa huomioimme luotettavuuden meidän itsemme ja asiakkaiden välille syntyvässä luottamuksellisessa vuorovaikutussuhteessa. Luottamuksellinen vuorovaikutussuhde etenkin surutyöskentelyssä on tärkeää, ja se pitää sisällään asiakkaiden luottamuksen meihin ohjaajina.

Työmme luotettavuuden arvioimme myös käytettyjen lähteiden ajantasaisuuden ja työhön sopivuuden kannalta. Lähteisiin perehdyttäessä arvioimme niiden sisältöä ja ajankohtaisuutta. Lähdekritiikki näkyikin työssämme työhömmme sopiviksi valittuina lähteinä Käytimme työssä ajantasaisia 2000-luvulla kehitysvammaisuudesta, surusta, sekä kommunikoinnista kirjoitettuja lähteitä sekä vanhempaa yleisesti arvostettua Martti Lindqvistin teosta Surun tie. Lähteiden käytössä olemme huomioineet myös alkuperäisteokset. Osassa internetlähteistä puuttui kirjoittaja sekä kirjoituksen päivämäärä. Kyseiset sivustot ovat kuitenkin yleisesti tunnettuja ja pidämme niitä työllemme tärkeinä ja ajankohtaisina. Sopivien lähteiden löytäminen oli haastavaa, mutta mielestämme löysimme aiheellisia ja hyviä lähteitä työhömmme.

Työmme luotettavuutta arvioimme myös saadun palautteen pohjalta. Palautteen avulla olemme työssämme kyseenalaistaneet ja korjanneet yleistä kirjoitusasua ja joidenkin sanojen kirjoitusmuotoa. Palautteen avulla olemme huomioineet myös oman vastuumme ryhmänohjaajina. Tällä tarkoitamme omaa vastuutamme ohjaustilanteissa, joissa olimme ryhmän kanssa esimerkiksi kävelyllä ilman asumisyksikön työntekijöitä.

7.3 Oma prosessin arviointimme

Alkuvaiheen työskentelyssä työn arviointia teimme pitkälti keskenämme, mikä koitui haastavaksi työn edetessä. Saimme ohjausta työhömmе vasta työn loppuvaiheessa, jolloin työmme sai myös enemmän arvioijia. Laadimme työllemme aluksi liian tiukan aikataulun, jolloin työn vaatimat yhteydenpidot hidastivat prosessia ja sen etenemistä. Työn edetessä laadimme uuden aikataulun, joka auttoi meidät pääsemään työmme kannalta parempaan lopputulokseen.

Koemme työn lopputuloksen olevan onnistunut ja valmis kokonaisuus. Työmme aihe on aina ajankohtainen ja tärkeä, minkä takia koemme myös työmme tärkeäksi. Olemme onnistuneet kuvaamaan työssämme mielestämme tärkeimmät asiat teoreettisesti ja sitä kautta pystyimme luomaan sisällöllisesti konkreettisen oppaan. Aiheen rajaus onnistui hyvin ja pysyi eheänä kokonaisuutena koko prosessin ajan. Menetelmien työstäminen yhdessä Vantaan asumisyksikön asukkaiden kanssa onnistui ja auttoi luomaan oppaasta käytännöllisen ja kehitysvammatyöhön sopivan.

Oppaan suunnittelu ja toteutus oli antoisaa ja onnistunut prosessi. Loimme yhteistyötahoomme Rinnekotiin hyvän ja ammatillisen suhteen, mikä helpotti ohjaustilanteiden onnistumista ja oppaan rakentumista. Ohjaamamme kehitysvammaisten henkilöiden ryhmä koostui hyvin erilaisista ja eritasoisen kehitysvamman omaavista henkilöistä, minkä johdosta jouduimme ottamaan nämä seikat huomioon myös menetelmissä ja niiden työstämisessä. Ryhmäläisten erilaisuus osoittautui kuitenkin oppaan kannalta hyödylliseksi ja rikkaudeksi, koska oppaan sisältö on tätä kautta rakentunut monipuoliseksi ja monenlaisille kehitysvammaisille henkilöille soveltuvaksi. Oppaasta rakentui mielestämme lopulta selkeä ja tiivis kokonaisuus, jossa surutyöskentelylle tärkeä teoria ja siihen liittyvät menetelmät tulevat hyvin esille.

7.4 Oma ammatillinen kasvumme

Opinnäytetyötä tehdessämme opimme paljon parityöskentelystä ja aikataulutuksen tärkeydestä. Parityöskentely oli meillä sujuvaa ja antoisaa sekä toimivaa. Olemme aikaisemminkin tehneet yhdessä ryhmä- ja paritöitä, joten tuntui luon-

tevalta tehdä myös opinnäytetyö yhdessä. Aiheen valinta oli meille molemmille sopiva aikaisempien työkokemusten perusteella, vaikkakin työn rajauksessa oli alussa haasteita. Tiesimme molemmat, että parityö opinnäytetyön kohdalla tulisi olemaan yksin työskentelyä helpompaa, sillä yhdessä tehtyyn työhön saa enemmän näkökulmia ja yhteistä reflektointia. Työparina ja yksilöinä toimimme paremmin paineen alla, jolloin työskentely sujui aikataulussa ja säännöllisesti.

Aikataulutuksen tärkeyden olemme huomanneet useasti työn edetessä. Se on tarkoittanut kohdallamme oman henkilökohtaisen elämän ja opinnäytetyön yhteensovittamista. Tässä asiassa olemme molemmat oppineet joustavuutta ja asioiden tärkeysjärjestykseen laittamista. Aikataulutus on kohdallamme kuitenkin onnistunut, ja pystyimme huomioimaan myös toisemme aikataulutusta suunniteltaessa.

Sosionomina ja sosionomi-diakonina olemme oppineet tunnistamaan omat ihmiskäsityksemme ja oman arvomaailmamme kehitysvammaisten henkilöiden kanssa tehtävässä työssä. Olemme oppineet soveltamaan ja arvioimaan kyseisen asiakasryhmän kanssa käytettäviä toiminnallisia menetelmiä sekä sitä kautta olemme ymmärtäneet heidän tarpeensa. Käyttämämme menetelmien avulla opimme myös tukemaan heidän voimavarojaan erilaisissa elämäntilanteissa. Olemme työssämme onnistuneet osallistavassa toiminnassa kehitysvammaisten henkilöiden kohdalla. Onnistuimme myös luomaan ammatillisen yhteistyö- ja vuorovaikutussuhteen Rinnekodin työntekijöiden kanssa. Tekemällämme oppaalla olemme onnistuneet tasa-arvoa edistävässä toiminnassa kehitysvammaisten henkilöiden parissa.

Työmme johdosta olemme oppineet suunnittelemaan ja toteuttamaan uusia käytännöllisiä menetelmiä sosiaalialan työympäristöön hyödynnettäväksi. Menetelmiä sisältävän oppaan arviointia olemme suorittaneet omien havaintojen, teorian ja palautteen pohjalta. Koemme, että suunnittelemamme oppaan avulla pystymme tulevaisuuden työssäkin paremmin kehittämään ja toteuttamaan uusia kehittämishankkeita.

Työssämme olemme käsitelleet myös diakonista näkökulmaa surutyöskentelyssä. Olemme ottaneet huomioon seurakunnan aseman surutyöskentelyssä ja diakoniatyöntekijän roolin tukijana surua käsiteltäessä. Opasta luodessamme huomioimme myös menetelmien käytettävyyden diakoniatyössä. Opimme työtä tehdessä, että seurakunnalla on tärkeä rooli surutyössä ja että seurakunta toimii usein ensisijaisena avunantajana surutilanteissa.

7.5 Jatkotoimenpiteet ja kehittämis ehdotukset

Surun käsittely on kehitysvammaisten henkilöiden kohdalla vielä hyvin vähäistä sekä tuntematonta eikä siihen käytettäviä työvälineitä ei juurikaan ole. Telemme oppaan avulla toivomme, että surun käsittely yleistyisi erilaisissa kehitysvammaisille henkilöille suunnatuissa palveluissa. Oppaan selkeistä menetelmistä johtuen niitä on helppo soveltaa ja hyödyntää erilaisiin surun käsittelyn tilanteisiin, ja toivomme, että niistä olisi apua mahdollisimman monissa kehitysvammaisen kanssa käydyissä ohjaustilanteissa.

Valmis opas ja opinnäytetyö luovutettiin Rinnekodin asumisyksikköön Vantaalle. Rinnekodin toiveen mukaisesti opas ja opinnäytetyö esitellään myös muiden Rinnekodin asumisyksiköiden työntekijöille ja esimiehille, minkä jälkeen työtämme jaetaan myös heidän käyttöönsä. Toiveena olisi myös, että opas tulisi olemaan verkossa kaikkien nähtävänä. Verkossa siitä hyötyisivät useat eri tahot, jotka työskentelevät kehitysvammaisten henkilöiden kanssa.

Oppaaseen liittyvänä kehittämis ehdotuksena näemme sen kirkollisen näkökulman. Tällä tarkoitamme mahdollisuutta muokata opasta enemmän seurakunnan työhön sopivaksi. Opasta on mielestämme mahdollisuus käyttää myös esimerkiksi maahanmuuttajatyössä ja lasten sekä mielenterveyskuntoutujien kanssa.

LÄHTEET

- Hakala, Pirjo 2002. Ihmisen kokonaisvaltainen auttaminen. Teoksessa Riitta, Helosvuori; Esko Koskenvesa; Pauli Niemelä & Juhani Veikkola (toim.) Diakonian käsikirja. Helsinki: Kirjapaja. 233–266.
- Halkola, Ulla 2009. (toim.) Ulla Halkola; Lauri, Mannermaa; Tarja, Koffert & Leena Koulumäki. Teoksessa Valokuvan terapeuttinen voima. Helsinki: Duodecim. 107–120.
- Hautala, Tiina; Hämäläinen, Tuula; Mäkelä, Leila & Rusi-Pyykönen, Mari 2011. Toiminnan voimaa. Toimintaterapia käytännössä. Helsinki: Edita Prima.
- Helssten, Tommy 2009. Ihminen tavattavissa. Helsinki: Kirjapaja.
- Ilaskari, Heli 2002. Eheyttävä suru, Käsi Kädessä, (5), 12–14.
- Joensuun evankelis-luterilaiset seurakunnat i.a. Kehitysvammaiset. Viitattu 20.9.2013.
<http://www.joensuunevl.fi/apua+ja+tukea/kehitysvammaiset/>
- Jyväskylän yliopisto. i.a. Musiikkiterapia. Viitattu 10.10.2013.
<https://www.avoin.jyu.fi/yhteistyokumppaneille/opintotarjonta-yhteistyöoppilaitoksille/lukuvuoden-2013-2014-opintotarjonta/humanistinen/musiikkiterapia-1>
- Kaskinen, Anna-Mari, 2006. Kerro minulle taivaasta – kun kuolema koskettaa. Helsinki: Kirjapaja.
- Kehitysvammaisten Tukiliitto ry i.a. Tietoa kehitysvammasta. Mitä on kehitysvamma? Viitattu 6.11.2012. <http://www.kvtl.fi/fi/kehitysvamma->
- Kübler-Ross, Elisabeth & Kessler, David, 2006. Suru ja surutyö. Helsinki: Basam Books.
- Laakso, Ari-Pekka. Lapsi -ja nuorisotyönohjaaja. Hyvinkään seurakunta. Hyvin kää. Henkilökohtainen tiedoksianto. 12.8.2013.
- Laine, Anne; Ruishalme, Outi; Salervo, Pirjo; Sivén Tuula & Välimäki, Päivi 2009. Opi ja ohjaa. Sosiaali- ja terveysalalla. Helsinki: WSOY.
- Leino, Jenni 2011. Voimauttava musiikkielämäkertä -menetelmä. Teoksessa Anja, Kuukasjärvi; Outi, Linnossuo & Jussi, Sutinen. (toim.) Taide-

- työskentely arjen näyttämöillä. teoriaa, menetelmiä ja sovelluksia. Turku: Turun ammattikorkeakoulu. 33–48.
- Lindqvist, Martti 1999. Surun tie. Helsinki: WSOY.
- Malm, Marita; Matero, Marja; Repo, Marjo & Talvela, Eeva-Liisa 2006. Esteistä mahdollisuuksiin. Vammaistyön perusteet. Helsinki: WSOY.
- Manninen, Anja & Pihko, Helena 2009. Kehitysvammaisuus. Helsinki : WSOY.
- Manninen, Anja & Pihko, Helena 2012. Kehitysvammaisuus. Helsinki : Sanoma Pro.
- Papunet 2013. Tukiviittomat. Viitattu 12.8.2013.
<http://papunet.net/tietoa/tukiviittomat>
- Raamattu. 1.Moos. 1:27.
- Rinne koti-Säätiö. i.a. Historiaa. Viitattu 20.7.2013.
<http://www.rinne koti.fi/fi/tietoa-saatiosta/historiaa/>
- Saari, Katriina & Pulkkinen, Maria 2009. Tule, tule hyvä kakku. Kuvitettuja toimintaohjeita lapsen arkeen. Helsinki: Autismi- ja aspergerliitto.
- Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2008–2011, 2012. Haastettu kirkko. Helsinki: Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja.
- Suomen evankelisluterilainen kirkko. i.a. Muistotilaisuuden virret ja muu musiikki. Viitattu 2.9.2013.
<http://evl.fi/evlfi.nsf/Documents/F749073708A66C6CC225706E002B114C?openDocument&lang=FI>
- Suomen mielenterveysseura, 2010. Suru. Viitattu 24.7.2013.
<http://www.mielenterveysseura.fi/files/782/suru.PDF>
- Teiska, Minna 2008. Liikunta ja terveys. Teoksessa Minna, Teiska (toim.) Liikuntaa liikkujille- soveltaen sopivaksi. Helsinki: Suomen CP-liitto.
- Tuettu suru-projekti 2004. Yhdessä suru on helpompi kantaa. Helsinki: SMS-Tuotanto.
- United nations enable. i.a. Current situations. General description. Viitattu 22.8.2013. <http://www.un.org/disabilities/default.asp?id=23#current>
- Vilkka, Hanna & Airaksinen, Tiina 2003. Toiminnallinen opinnäytetyö. Helsinki: Tammi.
- Ylä-Jussila, Sanna 2012. Pappi, Eteva-kuntayhtymä. ”Äiti taivaassa!” Kehitysvammaisen ihmisen tukena surussa. Sairaalasielunhoidon erikois-

tumisopintojen päättötyö. Henkilökohtainen tiedonanto 12.8. 2012.
Tiedosto tekijän hallussa.